

1.3. Правова характеристика відносин, що складаються в межах національної інноваційної системи

Національна інноваційна система як методологічна основа правового регулювання відносин в інноваційній сфері

Завдання з переведення національної економіки на засади інноваційної моделі економічного розвитку, незважаючи на численність заходів у цьому напрямку, не може бути визнано розв'язаним, про що свідчать невисокі показники економічного зростання за останні роки, а також зниження рівня інноваційної активності суб'єктів господарювання та частки інноваційної продукції в межах валового внутрішнього продукту. Слід погодитися з думкою О. П. Орлюк, що на практиці відсутній набір фактів, який міг би містити ознаки переорієнтації системи державного управління на здійснення науково-технологічної та інноваційної політики як ключового фактора економічного і соціального розвитку¹⁴². Таке становище, на наш погляд, пов'язано з тим, що, незважаючи на наявні напрацювання як юридичної, так і економічної науки з розглядуваної тематики, в них досі не дано відповіді на декілька вихідних питань формування державної інноваційної політики, без вирішення яких очікувати трансформації в національній економіці,

¹⁴² Орлюк О. П. Проблеми формування та реалізації науково-технологічної та інноваційної політики / О. П. Орлюк // Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 27-28 жовтня 2006 р. / упоряд.: О. В. Петришин, М. О. Кизим. – Х. : ВД „ІНЖЕК”, 2007. – С. 96–113.

підґрунтям яких є інноваційна діяльність, вважаємо марним. Насамперед потребує вирішення питання про методологічний підхід до формування та правового забезпечення державної інноваційної політики.

Інноваційні процеси та пов'язані з ними трансформації відбуваються завдяки функціонуванню сукупності організацій та інститутів, які здійснюють розробку, впровадження чи використання і комерціалізацію інноваційних продуктів та забезпечують успішну реалізацію інноваційних проектів на кожній їх стадії. В їхній єдності та взаємозв'язку, з урахуванням правових, фінансових, організаційних та соціальних аспектів вони утворюють структуру, що отримала назву національної інноваційної системи.

Розробкою змісту цього поняття займається економічна наука, в межах якої вже склалися різні підходи до її визначення. Інноваційна система розглядається як комплекс економічно взаємодіючих наукових та інноваційних елементів й інституційних структур соціально-економічної системи, які забезпечують господарський розвиток та зростання якості життя населення на базі знань і нововведень шляхом генерування, інвестування та практичного застосування результатів інноваційної діяльності¹⁴³. У цілому під поняттям «національна інноваційна система» розуміють сукупність інститутів приватного та державного секторів, які індивідуально та у взаємодії один з одним зумовлюють розвиток та розповсюдження нових технологій у межах певної держави.¹⁴⁴ Б. Салтиков визначає національну інноваційну систему як сукупність усіх діючих суб'єктів та їх відносин, яка забезпечує просування нових знань до їх використання¹⁴⁵. Метою національної інноваційної системи визнається забезпечення стійкого розвитку економіки країни на підставі ефективного використання

¹⁴³ Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – С. 300.

¹⁴⁴ Маренков Н. Л. Инноватика : учеб. пособ. / Н. Л. Маренков. – М. : КомКнига, 2005. – С. 179.

¹⁴⁵ Салтыков Б. Национальная инновационная система: проблемы и перспективы / Б. Салтыков. – Режим доступа: <http://www.novaman.ru>.

інтелектуального потенціалу, генерації, розповсюдження та реалізації нових знань¹⁴⁶.

На думку Ч. Едквіста, застосування терміна «національна інноваційна система» виправдано з двох причин, по-перше, у зв'язку із наявністю значних міждержавних відмінностей між інноваційними системами, а по-друге, державна політика, спрямована на стимулювання інновацій, реалізується здебільшого на національному рівні¹⁴⁷. Але слід зазначити, що у зв'язку з активним протіканням процесів глобалізації світової економіки та орієнтацією багатьох найбільш розвинутих країн на формування та перехід до економічної моделі, що базується на знаннях, ставиться питання про виникнення та розвиток глобальної інноваційної системи, яка поєднує найбільші транснаціональні компанії, що спеціалізуються на виробництві високотехнологічних товарів та послуг (основні суб'єкти), зокрема, у сфері інформатики, електроніки, інформаційно-комунікаційної індустрії (Microsoft, Intel, Oracle), авіаційної промисловості (Aerobus, Boeing), автомобільної (Audi, BMW, Toyota) та інших галузей. До глобальної інноваційної системи також відносять суб'єктів «некомерційної» фундаментальної науки, яка розглядається як загальносвітове надбання, світові центри консалтингових послуг, інформаційно-аналітичні центри, інформаційні системи, в тому числі Інтернет, міжнародно-правові акти й інші¹⁴⁸.

Організацією з питань економічних зв'язків та розвитку були проведені дослідження з визначення змісту поняття національної інноваційної системи, в результаті яких до неї були віднесені інститути, що індивідуально й у взаємодії один з одним зумовлюють розвиток і поширення нових технологій у межах конкретної держави: інноваційні та виробничі компанії, університети, дослідницькі лабораторії, технологічні концерни, технопарки й бізнес-інкубатори. Інша частина національної інноваційної системи охоплює комплекс інститутів правового, фінансового і соціального характеру, що

¹⁴⁶ Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Гесць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002. – С. 39

¹⁴⁷ Там само. – С. 190.

¹⁴⁸ Маренков Н. Л. Инноватика : учеб. пособ. / Н. Л. Маренков. – М. : КомКнига, 2005. – С. 186.

забезпечують інноваційні процеси і мають міцні національні корені, традиції, політичні і культурні особливості¹⁴⁹.

Н. І. Іванова розглядає національну інноваційну систему як сукупність взаємопов'язаних організацій (структур), зайнятих виробництвом та комерціалізацією наукових знань і технологій у межах національних кордонів. Нею також охоплюється комплекс інститутів, що забезпечують інноваційні процеси, правового, фінансового та соціального характеру¹⁵⁰. На думку А. В. Бочарова та Ю. М. Шмельова, її сутність полягає у створенні державно-приватного інноваційного партнерства, за яким держава підтримує науково-технічний сектор та систему освіти – джерела інновацій, забезпечує вільний доступ до результатів наукових досліджень у державному секторі, створює умови для їх комерційного використання, необхідну інноваційну інфраструктуру, систему підготовки кваліфікованого персоналу та нормативно-правову базу для стимулювання інноваційного підприємництва; бізнес же бере на себе комерційний ризик роботи на ринку інноваційної продукції¹⁵¹.

Такий комплексний підхід до визначення національної інноваційної системи пояснюється тим фактом, що для створення, виробництва та розповсюдження інновацій потрібні не лише розвинуті освіта, наука та виробництво, яке здатне сприйняти її досягнення, та споживач його продукції, а й стимули, що спонукають людей створювати і реалізовувати інновації, фінансові засоби, сприятливі соціальні умови та орієнтації на науково-технічний прогрес¹⁵². Крім того, формування національної інноваційної системи потребує встановлення правильного балансу розподілу ресурсів держави між різними етапами інноваційного циклу: ідея –

¹⁴⁹ Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Гесць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002. – С. 188.

¹⁵⁰ Іванова Н. Национальные инновационные системы / Н. Иванова // Вопросы экономики. – 2001. – № 7. – С. 59–70.

¹⁵¹ Бочаров А. В. Государственная инновационная политика – формирование инновационной системы / А. В. Бочаров, Ю. М. Шмелев // Национальные инновационные системы: Формирование. Развитие : тематич. інф.-анал. добірка / упоряд. В. Нежиборець. – К. : НДІ ІВ, 2005. – Вип. 5. – С. 38–41.

¹⁵² Гуриева Л. К. Национальная инновационная система России: модели и инфраструктура / Л. К. Гуриева // Национальные инновационные системы: Формирование. Развитие : темат. інф.-аналіт. добірка / упоряд. В. Нежиборець. – К. : НДІ ІВ, 2005. – Вип. 5. – С. 49–63.

технологія – виробництво продукції, що має платоспроможний попит¹⁵³. Результатом дії зазначених чинників стає охоплення національною інноваційною системою всіх структур та компонентів інноваційного процесу, як науково-технологічних, так і соціально-економічних, а також включення до неї законодавчої бази та правових інститутів, що забезпечують його перебіг.

Таким чином, *національна інноваційна система, як категорія системного порядку, характеризується структурованістю, цілісністю, відокремленістю, підпорядкуванням загальній меті стимулювання, забезпечення та поширення інноваційних трансформацій*. Системний характер поняття національної інноваційної системи означає, що технологічний розвиток розглядається не у вигляді однобічно спрямованих причинно-наслідкових зв'язків, що ведуть від науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт до інновацій, а й як процес взаємодії та зворотних зв'язків між усім комплексом економічних, соціальних, політичних, організаційних та інших факторів, які визначають створення інновацій¹⁵⁴. *Національна інноваційна система* не просто охоплює сферу, яка генерує нові знання та доводить їх до стану практичного застосування чи впровадження, а й виступає механізмом реалізації інтелектуального капіталу держави. Більше того, вона утворює *структуру, яка безпосередньо забезпечує перебіг інноваційних процесів*. Це, у свою чергу, означає зумовленість ступеня впровадження в межах національної економіки країни інноваційної моделі розвитку ефективністю функціонування національної інноваційної системи. Напрямку пов'язана з творчою інтелектуальною діяльністю, якій властиві свобода та непередбачуваність (хоча й очікуваність) результатів, робота національної інноваційної системи значною мірою здійснюється на *засадах саморегулювання*, а тому водночас із зазначеними аспектами її розглядають і як *структуру управління інноваційними процесами*.

¹⁵³ Трофимов Д. Инновационная система России в условиях социально-экономических и политических трансформаций / Д. Трофимов // Национальные инновационные системы: Формирование. Развитие : тематичнаінф.-анал. добірка / упоряд. В. Нежиборець. – К. : НДІ ІВ, 2005. – Вип. 4. – С. 1–16.

¹⁵⁴ Маренков Н. Л. Инноватика : учеб. пособ. / Н. Л. Маренков. – М. : КомКнига, 2005. – С. 180.

Таким чином, національна інноваційна система, з одного боку, є генератором нових знань і виконує трансформаційну функцію – забезпечує їх доведення до стану інноваційних продуктів та інновацій, а з другого, – нею самостійно визначаються напрямки інноваційних процесів, активність та результативність інноваційної діяльності суб'єктів господарювання.

Підхід до формування національної інноваційної системи видається таким, що заслуговує на увагу не лише економістів, а й представників юридичної науки, законодавчої та виконавчої гілок влади для вибирання його за орієнтир при розробленні правового механізму функціонування інноваційної моделі економіки, при формуванні інноваційної політики держави. Розуміння процесів, явищ, закономірностей та тенденцій, що властиві національній інноваційній системі, дасть можливість виявити найбільш актуальні питання та перешкоди інноваційного розвитку економіки країни, складності у взаємодії елементів національної інноваційної системи, її зовнішніх зв'язках, а також сприяти технологічним змінам у діяльності суб'єктів господарювання та підвищенню їх конкурентоспроможності.

Однак, слід визнати, що в Україні питання формування національної інноваційної системи, незважаючи на розуміння особливої актуальності його вирішення, в цілому до цього часу знаходиться в початковому стані, хоча урядом ще до кінця 2006 р. мала бути затверджена Концепція розвитку національної інноваційної системи¹⁵⁵. Зокрема, відсутня науково-методологічна база її створення та функціонування, не розроблений загальний науковий понятійний апарат, у тому числі й в правовій сфері, про що свідчить відсутність у базових «інноваційних» законах визначення поняття національної інноваційної системи. Фактичним наслідком прогалини в законодавстві щодо визначення категорії «національна інноваційна система» стає неможливість побудови та закріплення ефективної моделі та механізму її функціонування в правовому полі України. Як зазначають О. Орлюк,

¹⁵⁵Інноваційна політика України (виклад проекту концепції) // Вісник НПП України. – 1997. – № 9–10. – С. 3–15.

В. Нежиборець та С. Ревуцький, для сьогоденного стану національної інноваційної системи України характерна її структурна та функціональна неповнота, просторова неоднорідність, а також структурна деформованість її складових, відсутність внутрішніх координаційних зв'язків¹⁵⁶.

Ураховуючи те, що право, як один з основних та дієвих регуляторів суспільних відносин, може не лише впорядковувати, а спрямовувати та стимулювати розвиток суспільно корисних відносин, уважаємо, що питання про введення до правового поля України категорії «національна інноваційна система», законодавчого закріплення основних її елементів та врегулювання відносин, що складаються між суб'єктами, які залучені до її функціонування, є необхідною передумовою підвищення інноваційної активності суб'єктів господарювання та формування інноваційної моделі національної економіки. Тому однією з актуальних проблем є питання правового розроблення та визначення поняття «національна інноваційна система», встановлення її основних властивостей та структури з метою подальшого їх законодавчого закріплення та врегулювання відносин, що складаються при функціонуванні національної інноваційної системи. Крім того, оскільки підхід до системного врегулювання відносин, що виникають у зв'язку із здійсненням інноваційної діяльності, реалізацією інноваційних проектів, має використовуватися державою при розробленні та здійсненні інноваційного напрямку економічної політики, законодавче закріплення національної інноваційної системи та правове врегулювання відносин, що складаються при її функціонуванні, може стати методологічним підґрунтям для формування правової інноваційної політики держави.

Під структурою системи звичайно розуміють стійке упорядкування в просторі та часі її елементів і зв'язків між ними, що визначає функціональну компоновку системи та її взаємодію із зовнішнім середовищем¹⁵⁷. Структура системи зумовлюється цілями, що постають перед нею, та функціями, що

¹⁵⁶ Орлюк О. Економіко-правові засади формування в Україні національної інноваційної системи / О. Орлюк, В. Нежиборець, С. Ревуцький // Інтелектуальний капітал. – 2005. – № 5. – С. 3–8.

¹⁵⁷ Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : СИНТЕГ, 2000. – С. 24. (Серия «Системы и проблемы управления»).

нею виконуються. У кожній системі існує певний мінімальний рівень розмірів елементів, нижче якого система ніби не існує. Тому для того, щоб визначити структурний елемент, спочатку встановлюють, які властивості системи цікавлять дослідника¹⁵⁸. Таким чином, для формування уявлення про структуру системи необхідно чітко сформулювати цілі, визначити функції та відповідні до них властивості системи, які детермінують той мінімальний рівень кількості елементів та якості зв'язків, що достатні для їх взаємодії як системи.

Інтегративною властивістю національної інноваційної системи, що формується внаслідок узгодженої взаємодії поєднаних у певну структуру елементів та завдяки якій вона виокремлюється як цілісне утворення в межах держави, є здатність створювати та впроваджувати нове знання, що характеризується значущістю для загального рівня розвитку економічної системи країни та можливістю його використання (впровадження) суб'єктами господарювання. Іншими словами, такою властивістю слід визнати самі інновації як нову якість, результат функціонування всіх елементів національної інноваційної системи.

Така особливість національної інноваційної системи зумовлює її *функціональне призначення* (цілі функціонування) – це забезпечення соціально-економічного розвитку держави за рахунок використання власних інтелектуальних ресурсів, інтелектуального потенціалу нації; підвищення рівня її конкурентоспроможності на світовому ринку за рахунок винайдення та розроблення нових ідей та їхнього активного впровадження в різних сегментах економіки країни. Іншими словами, *інтегративна якість національної інноваційної системи зумовлює її функціональний характер, а тому вона може бути означена як цілеорієнтована система.*

Інтегративна властивість національної інноваційної системи як загальна її якість може бути представлена як результат взаємодії та доповнення окремих особливостей. Зокрема, її зумовлюють: а) властивість

¹⁵⁸ Там само. – С. 41.

генерації нових знань та розроблення на їх основі нової продукції, процесів, методів та ін.; б) властивість їх «промислової придатності» (термін «промислова придатність» використовується відповідно до ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»), тобто можливість практичного використання (застосування, впровадження) нових розробок у промисловості або в іншій сфері діяльності; в) властивість оптимізації інноваційного процесу, тобто створення умов для його повного та успішного перебігу зі зменшенням ступеня непередбачуваності його результатів; г) властивість обігоздатності результатів інтелектуальної діяльності – останні є самостійним товаром ринкового обміну в межах національної інноваційної системи, що набуває правової форми зобов'язальних відносин між різними учасниками інноваційного процесу.

Інтегративна якість національної інноваційної системи, яка, незважаючи на те, що складається з інших окремих властивостей, не може бути зведена до їхньої простої суми, оскільки лише в результаті та за умови узгодженої взаємодії всіх структурних елементів системи відбувається якісне покращення рівня соціально-економічного розвитку держави завдяки використанню нових знань та розробок, створенню та реалізації інновацій. Проте встановлення окремих властивостей національної інноваційної системи дає можливість розробити оптимальну для забезпечення її функціонування структуру з усвідомленням значення, функцій та місця другорядних, неосновних її елементів, відсутність яких не завдає шкоди інтегративній властивості національної інноваційної системи, але діяльність яких сприяє підвищенню рівня ефективності функціонування останньої.

Однак слід визнати, що проведення правового аналізу з метою законодавчого закріплення структури національної інноваційної системи ускладнено відсутністю одностайності думок щодо її структурних елементів в економічній науці, знання якої із цього питання мають вихідне значення. Зокрема, П. Щедровицький виокремлює три рівні національної інноваційної системи відповідно до рівнів організації актів діяльності: на першому

відбувається обіг технологій, на другому – обіг знань, третій же забезпечує обіг рамок (проблем, підходів, цінностей). Для кожного з них автор визначає певний набір організаційних структур та інститутів, які задають спосіб їх функціонування. Зокрема, до інструментального – першого – рівня входять промислові лабораторії, конструкторські бюро, національні проекти та державна фінансово-організаційна підтримка, освіта, авторське право та інші. Рівню знань відповідають університети та їх лабораторії, венчурне фінансування, інформаційно-комунікаційні технології, дослідницькі програми, території засвоєння високих технологій та інші. Функціонування же рамкового рівня забезпечується біржами високих технологій, глобальними макрорегіональними дослідницькими консорціумами, креаційними системами освіти¹⁵⁹.

А. Кусраєв у базовій моделі національної інноваційної системи здійснює структурування елементів за спільністю видів продуктів і послуг, що ними забезпечуються для проходження інноваційного процесу, і виділяє чотири підсистеми: 1) підсистема, що виробляє знання; 2) підсистема, що використовує нові знання і технології; 3) підсистема інфраструктури, що надає послуги посередника між першою і другою підсистемами (інноваційні центри, центри передачі знань і технологій, різні форми альянсу університетів і фірм); 4) підсистема інфраструктури, що надає послуги ресурсного забезпечення для двох перших підсистем (система освіти і підготовки кадрів, кредитно-банківська система, венчурний капітал, інформаційні мережі і ресурси, державна система науково-технічної інформації, патентно-ліцензійна служба, фонди підтримки інноваційного підприємництва)¹⁶⁰.

В. Іванов також виділяє чотири підсистеми національної інноваційної системи, але за критерій обирає функціональне призначення її компонентів.

¹⁵⁹ Щедровицкий П. Инновационная Россия. Подход к построению национальной инновационной системы / П. Щедровицкий // Национальные инновационные системы: Формирование. Развитие : тематич. інф.-анал. добірка / упоряд. В. Нежиборець. – К. : НДІ ІВ, 2005. – Вип. 5. – С. 42–48.

¹⁶⁰ Кусраев А. Интеллектарода и образ жизни [Електронний ресурс] / А. Кусраев.– Режим доступу: <http://www.darial-online.ru>.

Ним виокремлюються: 1) підсистема генерації знань – сукупність організацій, які виконують фундаментальні та прикладні дослідження і розробки; 2) підсистема виробництва продукції та послуг, які працюють у сфері наукоємного бізнесу; 3) підсистема освіти та професійної підготовки; 4) підсистема інноваційної інфраструктури, елементами якої є бізнес-інноваційні, телекомунікаційні і торговельні мережі, технопарки, бізнес-інкубатори, інноваційно-технологічні центри, консалтингові фірми, фінансові структури¹⁶¹.

До основних елементів національної інноваційної системи М. Шарко відносить: 1) комплекс інститутів, які беруть участь у виробництві, переданні та використанні знань; 2) фірми та утворені ними мережі та комунікації; 3) наукову систему; 4) елементи ринкової інфраструктури; 5) макроекономічну політику і форми державного регулювання; 6) систему освіти й професійної підготовки; 7) товарні ринки факторів виробництва, ринки праці; 8) систему фінансування інновацій. Зазначені елементи національної інноваційної системи утворюють, на думку автора, три системоутворювальні блоки: підприємства, науково-технічна сфера та інноваційна інфраструктура¹⁶².

На думку О. С. Марченко, у складі національної інноваційної системи необхідно розрізняти організаційну та інституційну складові, які можна представити як сукупність функціональних блоків. Організації науки, спеціалізовані інноваційні організації, інноваційні та інноваційно активні фірми виробничої сфери, інфраструктура інноваційної діяльності формують організаційну складову національної інноваційної системи, функціями якої є здійснення, обслуговування та підтримка інноваційного процесу, сприяння оптимальному використанню інноваційного потенціалу суспільства, залученню інновацій до економічного обігу, зростанню інноваційної активності бізнесу, розвитку інноваційного підприємництва.

¹⁶¹Иванов В. Актуальные проблемы формирования Российской интеллектуальной собственности [Электронный ресурс] / В. Иванов // Режим доступа : <http://www.opes.ru>.

¹⁶²Шарко М. Модель формування національної інноваційної системи України / М. Шарко // Економіка України. – 2005. – № 8. – С. 25–30.

Інституціонально-ідеологічна складова національної інноваційної системи, завданням якої є забезпечення реалізації функціонального призначення та взаємодії всіх блоків національної інноваційної системи, включає нормативні акти державно-правового регулювання інноваційної діяльності, принципи інноваційного співробітництва економічних суб'єктів, правила та норми корпоративного управління інноваційним процесом, інноваційну культуру та інноваційне мислення¹⁶³.

О. Б. Бутнік-Сіверський з позиції розвитку інтелектуального капіталу виділяє в національній інноваційній системі організаційно-правову, фінансову (інвестиційну) та інноваційну складові, які забезпечують процес трансформації інтелектуальної власності в інноваційний продукт на основі здійснення інноваційного процесу¹⁶⁴. Організаційно-правова складова охоплює формування організаційно-правових інституцій, які забезпечують організаційно-правові умови створення, трансформації та правової охороноздатності інтелектуальної власності¹⁶⁵. Фінансова (інвестиційна) складова національної інноваційної системи охоплює систему фінансових відносин між контрагентами в національній інноваційній системі і за її межами, а також інвестиційно-стимулюючі фактори впливу на розвиток економіки за рахунок інтелектуальної інноваційної діяльності¹⁶⁶. Інноваційна ж складова національної інноваційної системи охоплює систему розробки, впровадження і охороноздатності інтелектуальної власності (інновації), здійснення трансферу технологій у сфері бізнесу¹⁶⁷.

Узагальнюючи проведені останніми роками дослідження, М. Л. Маренков розподіляє основні елементи національної інноваційної системи на дві великі групи: перша – охоплює комплекс інститутів, які

¹⁶³ Марченко О. С. Національні інноваційні системи: сутність, структура / О. С. Марченко // Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 27-28 жовтня 2006 р. / упоряд.: О. В. Петришин, М. О. Кизим. – Х. : ВД „ІНЖЕК”, 2007. – С. 418.

¹⁶⁴ Бутнік-Сіверський О. Б. Національна політика розвитку інтелектуального капіталу з позиції глобалізації економіки / О. Б. Бутнік-Сіверський // Питання інтелектуальної власності : зб. наук. праць. – К. : НДІ ІВАПрНУ, 2005. – Вип. 3. – С. 300–313.

¹⁶⁵ Там само. – С. 307.

¹⁶⁶ Там само. – С. 309.

¹⁶⁷ Там само. – С. 310.

приймають участь у виробництві, передачі та використанні знань, друга – включає елементи інфраструктури, які впливають на інноваційний процес (зокрема, система освіти та професійної підготовки, система фінансування інновацій, ринок інновацій та інші)¹⁶⁸.

Як видно з наведеного вище, погляди на структуру національної інноваційної системи досить різні. Як правило, наводиться досить широке її визначення без чіткої фіксації та конкретизації елементів, що дозволяє вільно тлумачити зміст багатьох положень. Хоча наявність певних елементів у структурі національної інноваційної системи фактично визнається всіма дослідниками. Це наукові установи – розробники нововведень, промислові структури, що впроваджують інновації, інфраструктура, яка сприяє цьому процесу, ринок об'єктів інтелектуальної власності та технологій, правова база, що забезпечує регулювання обігу та охорону прав на інтелектуальні та інноваційні продукти.

Однак інтегративна якість та визначені властивості національної інноваційної системи дозволяють більш-менш чітко встановити певний мінімальний розмір структури, так би мовити, «кристалічну решітку», яка за умови взаємодії елементів, що її утворюють, забезпечує виконання системою покладених на неї функцій. Така мінімальна конструкція складається з декількох конструктивних складових, які разом забезпечують реалізацію інноваційного процесу та створення власне інновацій як інтегративної якості національної інноваційної системи. Іншими словами, *мінімальний обсяг структури національної інноваційної системи має бути достатнім і необхідним для виникнення її основної інтегративної властивості – інновацій*. Уважаємо, що така елементарна структура національної інноваційної системи може бути представлена таким чином:

1) *підсистема науки*, в межах якої відбувається генерація нових ідей, розроблення нововведень. Передусім її утворюють суб'єкти наукової діяльності, якими згідно зі ст. 4 ЗУ «Про наукову та науково-технічну

¹⁶⁸Маренков Н. Л. Инноватика : учеб. пособ. / Н. Л. Маренков. – М. : КомКнига, 2005. – С. 180.

діяльність» від 13.12.1991 р. № 1977-XI є: вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, громадські організації у науковій та науково-технічній¹⁶⁹. Крім того, до цієї підсистеми слід віднести фізичних осіб, завдяки інтелектуальній діяльності яких розробляються нові ідеї та які не належать до суб'єктів наукової діяльності, визначених Законом, так би мовити, «індивідуальні розробники»;

2) *підсистема технічного забезпечення (виробників) інноваційних продуктів*, що виконує трансформаційно-адаптаційну функцію, яка полягає в доведенні розробок до придатного для впровадження та комерціалізації стану, тобто трансформує їх в інноваційні продукти. Суб'єкти господарювання, які її формують, створюють на базі наукових розробок, оформлених як результати інтелектуальної діяльності, в тому числі як об'єкти інтелектуальної власності, безпосередньо інноваційні продукти через проведення необхідних дослідно-конструкторських, технологічних, інженерних, випробувальних та інших робіт. Ними також здійснюється технічне забезпечення при поширенні, комерціалізації інноваційних продуктів, тобто їх пропозиції як товарів, у тому числі й кінцевого споживання, зокрема, шляхом надання послуг з авторського супроводу впровадження (використання) інноваційних продуктів стосовно умов та завдань конкретних покупців або реципієнтів. Ця підсистема тісно пов'язана з підсистемою науки, оскільки продовжує роботу над створеними нею результатами, але має вже більшою мірою прикладний, науково-технічний характер.

У сучасних реаліях суб'єкти наукової діяльності часто виконують функції не тільки з розроблення об'єкта інтелектуальної власності або іншого результату інтелектуальної діяльності, а й щодо його комерціалізації в придатній до впровадження формі, тобто здійснюють діяльність з науково-

¹⁶⁹ Про наукову та науково-технічну діяльність : Закон України від 13.12.1991 р. № 1977-XII в ред. Закону України від 01.12.1998 р. № 284-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 2–3. – Ст. 20.

технічного забезпечення створення та використання інноваційних продуктів. Тому зазначені підсистеми в окремих випадках не просто взаємодіють, а навіть перетинаються та збігаються. Таке положення фактично закріплено на законодавчому рівні – відповідно до змісту ст. 4 ЗУ «Про наукову та науково-технічну діяльність» суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності збігаються. Це означає, що *чинним законодавством не передбачається спеціальних організаційно-правових форм для здійснення науково-технічної діяльності іншими, крім суб'єктів наукової діяльності, суб'єктами господарювання, в тому числі щодо доведення результатів наукових досліджень до рівня інноваційних продуктів.*

Однак науково-технічна діяльність нерідко здійснюється суб'єктами господарювання, що не є суб'єктами наукової діяльності, в тому числі з метою створення на базі результатів наукових досліджень інноваційних продуктів. Крім того, така форма організації та здійснення науково-технічної діяльності відповідає і загальносвітовій практиці, коли до стану впровадження результати наукової діяльності доводять невеликі фірми, створені їх розробниками, авторами, навіть ті, які створені в рамках виконання програм наукових установ. Питання полягає лише в необхідності визначення та розподілу майнових прав на такі інноваційні продукти;

3) *підсистема споживання інноваційних продуктів*, яку утворюють споживачі або реципієнти інноваційних продуктів та об'єктів інтелектуальної власності, що виступають на стороні інноваційного попиту. Ними, як правило, є інноваційні та інноваційноактивні підприємства реального сектору економіки, що використовують (упроваджують) інноваційні продукти;

4) *підсистема інноваційної інфраструктури*, яка виконує функцію ресурсного забезпечення або сприяння реалізації інноваційних процесів. Перелік напрямків її функціонування, а тому і спеціалізації суб'єктів господарювання, які до неї входять, може бути досить широким. Зокрема, інноваційна інфраструктура забезпечує фінансову, кадрову, інформаційну, консультаційну, правову та інші складові реалізації інноваційних проектів.

Вона складається зі взаємопов'язаних та взаємодоповнювальних підсистем, необхідних для виконання покладених на неї завдань, загальною функцією яких є забезпечення ефективного здійснення інноваційної діяльності й реалізація інновацій.

Однією зі складових інноваційної інфраструктури є *підсистема інноваційного посередництва*, яка забезпечує просування розробок від їх розробників до реципієнтів інноваційних продуктів. Функціонування цієї підсистеми спрямовано на поєднання попиту та пропозиції на нові розробки, інноваційні продукти. Конкретні ж цілі суб'єктів господарювання, які до неї входять, можуть мати як підприємницький, так і непідприємницький характер. Зокрема, такі функції виконують венчурні фірми, бізнес-інкубатори, біржі інтелектуальної власності та ін. На відміну від інших підсистем інноваційної інфраструктури, підсистема інноваційного посередництва утворюється суб'єктами господарювання, які спеціалізуються на здійсненні зазначеної діяльності в інноваційній сфері, що дозволяє говорити про їх особливе місце в інноваційній інфраструктурі.

Слід зауважити, що структура національної інноваційної системи, її елементи не є чимось усталеним, раз і назавжди сформованим, навпаки, *національна інноваційна система належить до динамічних, гнучких функціональних систем*, конфігурація елементів якої залежить від зміни умов існування, зовнішнього оточення та інших обставин. Суб'єкти, які входять до її підсистем, можуть змінювати свою належність, місце в межах національної інноваційної системи в разі коригування предмета своєї основної діяльності. Більше того, вони можуть одночасно належати до інших, ніж національна інноваційна система, системних утворень (зокрема, таке становище характерно для суб'єктів-реципієнтів інноваційних продуктів та суб'єктів інноваційної інфраструктури, які є суб'єктами відповідних галузевих ринків національної економіки). Це означає, що *кожний із названих елементів – підсистем – національної інноваційної системи сам може бути представлений як системне утворення*, яке не завжди повністю поглинається

межами лише самої національної інноваційної системи, а досить часто входить до складу й інших систем, що ускладнює вирішення завдання з чіткого визначення національної інноваційної системи та її співвідношення з іншими системними утвореннями.

Національна інноваційна система, як системне утворення, характеризується не лише структурою, а й функціональними зв'язками, які забезпечують узгоджену роботу всіх її конструктивних елементів. З економічної точки зору функціональні зв'язки становлять собою певний рух різного роду об'єктів. Зокрема, в межах національної інноваційної системи функціональні зв'язки (відносини) можуть складатися щодо коштів, інформації, виконання робіт (науково-дослідних, дослідно-конструкторських, технологічних та ін.) або надання послуг (зокрема, освітні послуги, послуги з професійної підготовки, надання консультацій, послуги з оцінки нематеріальних активів тощо), а також стосовно самих результатів інтелектуальної діяльності, в тому числі інноваційних продуктів, які виступають як самостійний товар. З правової точки зору функціональні зв'язки є відносинами, що виникають між суб'єктами господарювання щодо різних об'єктів у зв'язку із створенням, упровадженням та обігом інноваційних продуктів та/або з метою забезпечення їх реалізації як інновацій.

Зв'язки щодо передання, обміну об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних продуктів, які виникають між такими підсистемами національної інноваційної системи, як підсистема науки, підсистема технічного забезпечення (виробників) інноваційних продуктів, підсистема реципієнтів інноваційних продуктів та підсистема інноваційних посередників, утворюють в економічному аспекті *інноваційний ринок*, а своє *правове оформлення отримують у вигляді зобов'язальних відносин*. Інноваційний ринок з огляду на особливості його функціонування охоплює в межах національної інноваційної системи певний простір і також може бути

представлений як певне відокремлене утворення, що має системний характер.

Основною передумовою становлення інноваційного ринку як особливої сфери обміну об'єктами інтелектуальної власності та інноваційними продуктами і як сукупності відносин, які при цьому складаються, треба, на наш погляд, вважати затребуваність інновацій не лише як фактора виробництва, але й як самостійного товару, так мовити, кінцевого споживання. І саме останній аспект інновацій відіграє визначальну роль – у зв'язку з нематеріальним характером об'єктів інтелектуальної власності, які становлять центральну ланку будь-якої інновації, а також із необхідністю сполучення в інноваційній діяльності якісно різних видів праці (інтелектуальної, фінансової й виробничої), існує розрив між розробкою (створенням) інноваційного продукту і його впровадженням у виробництво. При цьому через спеціалізацію праці, а, отже, і домінування різних факторів виробництва, з'єднати останні в якісно необхідному обсязі для повномасштабного здійснення інноваційної діяльності, як правило, реально складно виконуване завдання. Цим пояснюється попит із боку власників фінансового й виробничого капіталів на результати інтелектуальної праці, ресурси, завдяки яким можна отримати додатковий прибуток при інших рівних із конкуруючими суб'єктами умовах діяльності (у тому числі й без зміни профілю підприємства). Таким вимогам відповідають, головним чином, саме інноваційні продукти, які за рахунок підвищення якості (удосконалення) товарів або технології здатні поліпшити показники виробничого процесу та/або конкурентоспроможності виробленої продукції. У володільців же нових знань та інформації зазвичай відсутні виробничо-фінансові ресурси, що визначає пропозицію ними власних розробок іншим суб'єктам. Таким чином, асиметрія у володінні факторами виробництва в цілому й інтелектуальними ресурсами зокрема стимулює виникнення особливої сфери попиту та пропозиції (обміну) – ринку, на якому товаром виступають власне інноваційні об'єкти.

Інноваційні продукти, що містять об'єкти інтелектуальної власності, стають усе більше затребуваним товаром, завдяки їх визначальній ролі в підвищенні технічного рівня виробництва, у випуску продукції, здатної задовольняти потреби суспільства, що постійно зростають, в удосконаленні системи господарювання в цілому. Інновації як упроваджені нові продукти, засоби, технології, винайдені або створені в результаті проведених наукових досліджень, що якісно відрізняються від своїх аналогів, і насамперед своїм інтелектуальним рівнем, визнаються найбільш ефективними засобами технологічного розвитку суб'єктів господарювання, забезпечення їх сильних конкурентних позицій.

У зв'язку з підвищенням попиту на інноваційні продукти виникли нові напрямки діяльності для суб'єктів господарювання, що активно набирають масштаби та оберти. Зокрема, в Україні раніше були не відомі технопарки, інноваційно-інвестиційні центри, венчурні фірми, такі види діяльності, як оцінка бізнесу й інтелектуальної власності, Інтернет-біржа інтелектуальної власності, інформаційно-аналітичне, консультаційне, менеджмент-маркетингове забезпечення інноваційної діяльності, аутсорсинг та інші. З'являються нові суб'єкти господарювання, зайняті аналізом, управлінням та оптимізацією процесу отримання інноваційного доходу на різних етапах створення додаткової вартості протягом усього інноваційного циклу. Одержали розвиток нові форми й механізми використання кредитно-фінансових інструментів – кредитування довгострокових інноваційних проектів банками, інвестиційними фондами, страхування інноваційних ризиків, інноваційне фінансування під заставу об'єктів права інтелектуальної власності, спеціалізовані венчурні фонди та ін.

Активна спеціалізація суспільних відносин, актуалізація видів діяльності, що опосередковують різні сторони інноваційних процесів, свідчать про становлення особливого сегмента національного ринку – інноваційного, який утворюється сукупністю відносин із приводу передачі та/або відчуження майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та

інноваційні об'єкти. Інноваційний ринок також, як і національна інноваційна система, є *системним утворенням*, основними структурними елементами якого виступають:

- учасники інноваційного ринку, які є суб'єктами конкретних правовідносин щодо обміну певними об'єктами, – це й розробники (творці) об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних продуктів – володільці майнових прав на них (юридичні й фізичні особи) – та особи, які набувають права на їх використання та здійснюють упровадження як інновацій (інноваційні підприємства), а також суб'єкти господарювання, які надають посередницькі послуги між ними;

- зобов'язальні інноваційні відносини, форми яких набувають зв'язки (відносини) між учасниками інноваційного ринку та які складаються у зв'язку з обігом (передачею, наданням права використання) майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та інноваційні продукти;

- об'єкти зобов'язальних інноваційних відносин, що виступають товаром на інноваційному ринку; до основної групи об'єктів належать майнові права на об'єкти інтелектуальної власності, інноваційні розробки та інноваційні продукти. Передання зазначених об'єктів або надання права їх використання може супроводжуватися виконанням робіт, наданням послуг, які необхідні для фактичної реалізації отриманих правомочностей щодо об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних продуктів;

- інфраструктура інноваційного ринку, що сприяє активізації та успішному функціонуванню інноваційного ринку. Насамперед її утворюють суб'єкти господарювання, які здійснюють посередництво в обігу об'єктів інноваційного ринку (центри трансферу технологій, біржа інтелектуальної власності та інновацій і т. ін). До неї можуть також залучатися суб'єкти оціночної діяльності, що здійснюють оцінку нематеріальних активів; кредитно-фінансові установи, що надають кредитні ресурси суб'єктам господарювання для отримання майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та інноваційні продукти; юридичні фірми, що забезпечують

правове оформлення передачі або надання права використання майнових прав на зазначені об'єкти та ін.).

Як видно з переліку наведених елементів інноваційного ринку, його структура прямим чином пов'язана та перетинається зі структурою самої національної інноваційної системи. Їх схожа будова пояснюється не лише співвідношенням національної інноваційної системи та інноваційного ринку як цілого та частини, а й зумовлена самою інтегративною властивістю національної інноваційної системи, яка має забезпечувати трансформацію наукового знання в інновації. Це означає, що до основного функціонального зв'язку в межах національної інноваційної системи слід віднести саме відносини, що опосередковують передачу (надання права використання) наукових розробок у вигляді майнових прав на об'єкти інтелектуальної діяльності або інноваційні продукти з підсистем, що їх виробляють, до підсистеми споживачів (реципієнтів) інновацій. А тому до інноваційного ринку фактично залучаються учасники всіх основних структурних елементів національної інноваційної системи, які, власне, в результаті їхньої взаємодії і забезпечують виникнення інтегративної властивості останньої. Однак інноваційний ринок не охоплює абсолютно всіх учасників національної інноваційної системи. Зокрема, в ньому не беруть участі наукові установи, які безпосередньо не передають та не планують передавати власні розробки до реального сектору економіки; суб'єкти господарювання, які надають послуги у сфері патентування результатів інтелектуальної діяльності; суб'єкти господарювання, діяльність яких пов'язана з підготовкою кадрів та підвищенням кваліфікації у сфері інтелектуальної власності та інновацій. Крім того, економічні інтереси щодо інновацій сягають ще далі, не тільки функціонуючи в межах ринку інноваційних продуктів, але й охоплюючи також і відносини щодо виготовлення на їх основі інноваційної продукції та її успішної прискореної реалізації, формуючи ринок другого порядку – ринок

інноваційної продукції¹⁷⁰.

Національна інноваційна система, незважаючи на її саморегулювальний характер, не є автономною, відокремленою системою. Вона тісно взаємодіє і навіть пронизує інші системи держави (зокрема, економічну, освітню, соціальну) або їх структурні елементи (промисловість, інвестиційний ринок, ринок фінансових послуг та ін.), які виступають щодо неї найближчим зовнішнім оточенням та з якими складаються зовнішні функціональні зв'язки. Крім того, серед зовнішніх зв'язків національної інноваційної системи слід виокремлювати її відносини із самою державою як політичною організацією суспільства. Вони складаються як відносини управління, що привносить у функціонування національної інноваційної системи ознаки певного рівня регулювання. Таким чином, *національну інноваційну систему слід розглядати і як елемент системи вищого порядку, а тому між нею і державою складаються певні ієрархічні відносини, яким властивий механізм управління. Тому використання засобів державного регулювання щодо національної інноваційної системи не означає нівелювання саморегулювальних засад, що їй властиві. Саме в поєднанні механізми саморегулювання та управління забезпечують стійке становище та сталий розвиток національної інноваційної системи.*

Взаємозв'язки держави та її систем із національною інноваційною системою мають отримати правове визначення та юридичне закріплення, оскільки саме нормативний регулятор є запорукою чіткості взаємовідносин між державою та національною інноваційною системою, а також забезпечує недопущення відхилень у балансі використовуваних ними механізмів. Тому вирішення потребує ціла низка питань, правове закріплення яких дозволить встановити межі використання з боку держави механізму управління щодо національної інноваційної системи та буде слугувати певною гарантією щодо збереження саморегулювального характеру в її функціонуванні. До них передусім

¹⁷⁰ Задихайло Д. В. Інноваційна політика держави і господарсько-правові засоби її реалізації / Д. В. Задихайло // Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 27–28 жовт. 2006 р.) / упоряд.: О. В. Петришин, М. О. Кизим. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2007. – С. 120–133.

слід віднести принципи, механізми, засоби державного регулювання та контролю за діяльністю національної інноваційної системи, систему органів державного регулювання інноваційної сфери, розподіл компетенції між ними. Тобто до сфери правового регулювання інноваційної діяльності доцільно також включити питання щодо упорядкування відносин, які визначають зовнішні зв'язки національної інноваційної системи і, насамперед, відносини з державою.

Таким чином, у межах національної інноваційної системи доцільно, на наш погляд, виокремлювати *два блоки структурних утворень*: по-перше, *це конструктивні, базові елементи*, які становлять каркас системи та зумовлюють виконання нею її основних властивостей, і, по-друге, *функціональні зв'язки*: внутрішні, які забезпечують взаємодію всіх елементів системи та об'єднують їх у цілісне утворення за певним функціональним призначенням, та зовнішні, що опосередковують взаємодію системи із зовнішнім оточенням та об'єднують її з іншими утвореннями в систему вищого порядку.

Держава з метою системного упорядкування будь-яких суспільно важливих відносин з урахуванням та в кореляції з виконанням покладених на неї функцій використовує право як нормативний регулятор суспільних відносин. Цим пояснюється те, що в позитивному праві утворилася ціла група норм, спрямованих на врегулювання відносин, що складаються в межах національної інноваційної системи між її учасниками – суб'єктами права з приводу створення, впровадження чи комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних продуктів, а також відносини між ними та іншими суб'єктами права з приводу забезпечення інноваційних процесів.

Як конкретні правові норми, так і їх система в цілому не створюються стихійно, довільно, за бажанням та розсудом тих або інших осіб. Вони відображують об'єктивні закономірності суспільства і держави та мають

проекцію на реально існуючі економічні, політичні та інші відносини¹⁷¹. Зазначені особливості властиві і правовим нормам, які опосередковують внутрішні та зовнішні відносини між учасниками національної інноваційної системи та іншими суб'єктами права. Тому вони мають відобразити структурні особливості та системні закономірності самої національної інноваційної системи, що необхідно для забезпечення здійснення на неї цілеспрямованого впливу.

Таким чином, дослідження структури та закономірностей функціонування національної інноваційної системи має методологічне значення для розроблення правового механізму врегулювання відносин, що складаються у зв'язку зі створенням, упровадженням та комерціалізацією об'єктів інтелектуальної власності та реалізацією інновацій. Використання знань про особливості функціонування національної інноваційної системи дозволить, на наш погляд, упровадити при розробленні правового механізму регулювання інноваційної сфери системний підхід, який дозволить охопити позитивним впливом права всі структурні елементи та упорядковувати функціональні зв'язки національної інноваційної системи. Іншими словами, лише за умови співвідношення правового механізму зі структурою національної інноваційної системи можуть бути досягнуті цілі, що ставить держава в інноваційній сфері з проекцією на стан соціально-економічного розвитку країни. Хотілось би навести слова М. Л. Маренкова, на думку якого аналіз національної інноваційної системи має важливе значення для розробки інноваційної та промислової політики. Розуміння процесів, що відбуваються в національній інноваційній системі, дасть можливість виявити ті сфери, розвиток або стимулювання яких найбільш дієвим чином буде сприяти технологічній динаміці та конкурентоспроможності. Воно також дозволяє виявляти невідповідності в середині системи, які перешкоджають технологічному розвитку та інноваціям. У даному контексті найбільш

¹⁷¹ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Проспект, 2007. – С. 333–334.

цінними є ті види державної політики, які намагаються покращити взаємодію між різними учасниками та інститутами національної інноваційної системи і підвищити здатність до інновацій, зокрема, до впровадження нових технологій¹⁷².

Виходячи зі структури національної інноваційної системи, якою об'єднуються розрізнені елементи в єдину функціональну систему з інтегративною властивістю, що становить безпосередній інтерес як для держави, так і суспільства в цілому, вважаємо за можливе виділити такі *блоки питань функціонування національної інноваційної системи, які мають вирішуватися державою в межах єдиного комплексного правового механізму*: 1) закріплення структури національної інноваційної системи в цілому та окремих її елементів; 2) формулювання принципів та загальних засад правового регулювання діяльності національної інноваційної системи; 3) визначення системи органів державного регулювання національної інноваційної системи та їх компетенції; 4) закріплення механізмів та засобів державного регулювання і контролю за діяльністю національної інноваційної системи; 5) визначення учасників національної інноваційної системи як суб'єктів правових відносин, їх правового статусу та організаційно-правових вимог до їхньої діяльності; 6) установлення правових режимів та умов діяльності учасників національної інноваційної системи; 7) правове оформлення відносин обміну об'єктами інтелектуальної власності та інноваційними продуктами, що утворюють інноваційний ринок, шляхом закріплення їхніх договірних форм та вимог до них; 8) закріплення правових механізмів та форм взаємодії учасників національної інноваційної системи поза межами інноваційного ринку; 9) визначення міжнародно-правових аспектів функціонування національної інноваційної системи та здійснення інноваційної діяльності.

Таким чином, *структурування національної інноваційної системи* має для юридичної науки важливе методологічне значення, виконує

¹⁷²Маренков Н. Л. Инноватика : учеб. пособ. / Н. Л. Маренков. – М. : КомКнига, 2005. – С. 191.

інструментальну функцію – воно дозволяє на підставі встановлення основних учасників інноваційних процесів, відносин, що складаються між ними, а також між ними та іншими суб'єктами права, їх особливостей із формулюванням цілей та завдань держави в інноваційній сфері розробити ефективний правовий механізм регулювання відносин, що складаються у зв'язку зі створенням, упровадженням та комерціалізацією об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних продуктів, а також визначити основні напрямки державної інноваційної політики.

Види відносин, що виникають у процесі функціонування національної інноваційної системи

Інноваційні відносини, що складаються у зв'язку зі створенням, розповсюдженням та реалізацією інновацій, становлять ядро всієї системи відносин, які виникають в інноваційній сфері, однак не вичерпують їх. Реалізація інноваційного циклу та успішне впровадження інноваційних продуктів як інновацій здійснюється завдяки функціонуванню національної інноваційної системи. Між її підсистемами встановлюються функціональні зв'язки, які отримують об'єктивіацію у вигляді відносин між її суб'єктами, спрямованими на вирішення різних питань організації та здійснення інноваційної діяльності.

Забезпечення реалізації правової інноваційної політики держави припускає охоплення механізмом правового регулювання не лише відносин, що складаються протягом стандартного інноваційного циклу, а в цілому відносин, які виникають у зв'язку з функціонуванням національної інноваційної системи, що вимагає їх дослідження та структурування.

Відносини, що пов'язані з розробкою, створенням, комерціалізацією та впровадженням інноваційних продуктів як інновацій, складаються в рамках національної інноваційної системи на декількох рівнях: (1) на рівні організації та здійснення інноваційної діяльності (реалізації інноваційного циклу), (2) на рівні функціонування інноваційної інфраструктури, (3) на рівні функціонування інноваційного ринку. Іншими словами, *відносини, що*

виникають у зв'язку з функціонуванням національної інноваційної системи, можуть бути поділені на такі групи:

1) відносини, які виникають у ході реалізації інноваційного циклу;

2) відносини, що виникають при взаємодії з інноваційною інфраструктурою;

3) відносини, які складаються на інноваційному ринку.

Відносини першої групи виникають у зв'язку з безпосередньою реалізацією інноваційного циклу організації і здійсненням інноваційної діяльності, що потребує проведення цілого комплексу наукових, технологічних, організаційних, маркетингових, фінансових, юридичних та інших заходів. Протягом окремо взятого інноваційного процесу виникають різнопланові відносини, пов'язані зі створенням об'єкта інтелектуальної власності, його доведенням до прикладного стану для використання як інновації (до стану інноваційного продукту), впровадженням інновацій та виготовленням інноваційної (інноваційноємної) продукції. Вони можуть бути систематизовані таким чином:

а) відносини щодо створення об'єкта інтелектуальної власності, який надалі становить основу інновації. Зокрема, до них належать відносини щодо виконання науково-дослідних робіт, надання їх результату правової охорони як об'єкту інтелектуальної власності, відносини щодо володіння та використання прав на такий об'єкт;

б) відносини щодо доведення об'єкта інтелектуальної власності до стану інноваційного продукту. Вони охоплюють відносини з розробки інноваційного проекту, виготовлення дослідних зразків та партій, проведення проектно-конструкторських робіт, оформлення технічної документації на новий продукт, її стандартизації та ін. Тобто це відносини, що виникають у процесі здійснення інноваційної діяльності у вузькому значенні;

в) відносини щодо реалізації (впровадження) інновацій у виробничій сфері. Це відносини щодо налагодження серійного виробництва та авторського супроводу, відносини, що складаються під час реалізації

інновації у виробничому процесі та випуску інноваційної продукції. Вони можуть доповнюватися відносинами, пов'язаними з використанням майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності, що становить основний елемент інновації (ліцензійні відносини, відносини щодо передання виключних прав на об'єкт інтелектуальної власності).

Таким чином, *відносини, що виникають протягом здійснення інноваційного циклу, досить різноманітні. Вони складаються щодо різних об'єктів, між різними суб'єктами, тобто характеризуються багатооб'єктністю та неоднорідним суб'єктним складом.* Як справедливо зазначає М. В. Волинкіна, справа в особливому характері інноваційної діяльності, яка є процесом, де один вид відносин заміщується іншим, так само як й учасники цієї діяльності¹⁷³.

Не важко помітити, що названі групи відносин фактично становлять зміст самого інноваційного циклу, що дозволяє застосовувати для них загальний термін «інноваційні». Але водночас не всі з них належать до тих, що складаються протягом здійснення безпосередньої інноваційної діяльності (інноваційної діяльності у вузькому значенні). Оскільки остання бере свій початок з моменту вжиття заходів із практичного освоєння, дороблення об'єктів інтелектуальної власності до стану придатного до їх упровадження, тобто з початком діяльності стосовно доведення таких об'єктів до стану інноваційного продукту (через створення інноваційної розробки), то й фактично *інноваційними є відносини, що складаються протягом здійснення діяльності зі створення нової розробки, інноваційного продукту, а також у ході їх реалізації як інновацій у виробничий процес чи господарську діяльність.*

Таким чином, *слід проводити розмежування між безпосередніми інноваційними правовідносинами, що складаються в процесі організації та здійснення інноваційної діяльності, та правовідносинами, які виникають*

¹⁷³ Волинкіна М. В. Инновационное законодательство России / М. В. Волинкіна. – М. : Аспект Пресс, 2005 – С. 23.

протягом здійснення всього інноваційного циклу, а тому охоплюють крім інноваційних також і правовідносини, пов'язані зі створенням та правовою охороною об'єкта інтелектуальної власності.

Відносини, які виникають протягом здійснення інноваційного циклу, належать до відносин горизонтального типу, що складаються між суб'єктами господарювання (в тому числі суб'єктами інноваційної діяльності), а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин, які залучені до сфери здійснення інноваційної діяльності. Іншими словами, вони належать до категорії господарсько-виробничих відносин. Тут доцільно зробити одне зауваження: господарсько-правові відносини, які існують протягом інноваційного циклу, тісно межують і навіть перегукуються з відносинами цивільно-правового характеру, які стосуються виникнення та використання прав на об'єкти інтелектуальної власності. Але все ж таки домінантне, основоположне значення в інноваційному циклі мають інноваційні господарсько-правові відносини, які власне опосередковують упровадження нової продукції чи нових технологій у сфері суспільного виробництва. Цивільно-правові ж відносини мають у ньому значення передумови виникнення інноваційних відносин господарсько-правового характеру.

Однак при здійсненні будь-якої господарської діяльності виникають відносини не лише горизонтального типу – господарсько-виробничі, а й *відносини організаційного характеру, тобто вертикальні*. Згідно з п. 6 ст. 3 ГКУ організаційно-господарські відносини складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю.

Доцільно ще раз звернути увагу, що держава зацікавлена в найактивнішому впровадженні останніх досягнень науково-технічного прогресу в реальному секторі економіки, оскільки це є основою для випуску конкурентоспроможної вітчизняної продукції, а значить, і соціально-економічного зростання, що, у свою чергу, сприяє підвищенню статусу

країни як на світовому ринку, так і на геополітичному просторі. Таке значення інноваційних процесів вимагає від держави активних заходів для створення умов та стимулювання реалізації наукових розробок через здійснення окремої інноваційної політики, узгодження з нею інших напрямків державної політики, застосування спеціальних засобів державного регулювання. Крім того, намагання бути активним учасником світового ринку потребує уваги держави щодо підтримання розвитку галузей національної господарської системи та вітчизняних товаровиробників для підвищення їх конкурентоспроможності щодо захисту їх інтересів за кордоном, а також стосовно виконання взятих на себе зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних зобов'язань (зокрема, умов Угоди з торговельних аспектів захисту прав інтелектуальної власності, яка входить до комплексу основних документів, що складають Угоду про заснування Всесвітньої торговельної організації). Слід також ще раз підкреслити, що держава зацікавлена в постійному, перманентному проходженні інноваційних процесів на її території, що потребує, зі свого боку, здійснення не окремих актів певними суб'єктами, а виконання ними систематичної діяльності, пов'язаної зі створенням та впровадженням інновацій.

За умов визнання активізації інноваційних процесів та стимулювання їхнього розвитку важливими, навіть стратегічними завданнями держави багато питань щодо управління інноваційною сферою влада взяла на себе. Нею взяті функції з формування та визначення державної інноваційної політики, розроблення адекватних заходів державного регулювання інноваційних процесів та їх координація, забезпечення правового регулювання та охорони виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, організація інноваційної інфраструктури та підготовки кадрів для інноваційної сфери, проведення експертиз та оцінки інноваційних проєктів, забезпечення функціонування системи реєстрації та охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Таким чином, держава як публічно-правове утворення, виконуючи інноваційну функцію, здійснює через її органи управління керівництво діяльністю суб'єктів господарювання, що залучені до інноваційних процесів. У такому разі органи державної влади та місцевого самоврядування є носіями організаційно-господарських повноважень та виконують функції *управління господарською діяльністю в інноваційній сфері*. Слід зазначити, що *інноваційні організаційно-господарські відносини* можуть складатися не лише з органами державної влади. Вони виникають і при організації та керівництві інноваційними процесами іншими суб'єктами, що наділені щодо суб'єктів господарювання організаційно-господарською компетенцією.

Але не слід випускати з поля зору й випадки, коли держава виступає й в іншому ракурсі: зокрема, нею здійснюється фінансування перспективних інноваційних проектів, запроваджується система державних замовлень на інноваційну продукцію та технології, можуть створюватися спільні з приватними інвесторами інноваційні підприємства. У такому разі держава виступає як учасник інноваційних відносин горизонтального типу, тобто не як носій владних повноважень, а як рівноправний партнер з іншими суб'єктами господарювання, залученими до інноваційного циклу. Наприклад, в інноваційних відносинах держава може брати на себе функції замовника інноваційного продукту та/або інвестора інноваційного проекту.

Окрім інноваційних господарсько-виробничих та організаційно-господарських відносин у процесі реалізації інноваційного циклу складаються й такі господарські правовідносини, як *внутрішньоорганізаційні*. Вони можуть мати місце на будь-якій стадії інноваційного циклу від проведення наукових досліджень та виконання дослідно-конструкторських робіт до впровадження інновацій на виробництві. Особливого значення вони набувають у разі здійснення наукової, інноваційної чи інноваційно-впроваджувальної діяльності великими підприємствами та організаціями, які мають розгалужену внутрішню структуру. Зокрема, це господарські об'єднання та фінансово-промислові

групи, діяльність яких спрямована на випуск нової високотехнологічної продукції; підприємства, що містять науково-дослідні лабораторії, підрозділи з патентування та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, виробничі структури.

Таким чином, можна зазначити, що відносини, які складаються у зв'язку із здійсненням інноваційного циклу й належать до господарських, охоплюють не лише господарсько-виробничі, а й організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини.

Особливого значення для суб'єктів інноваційної діяльності відіграє можливість отримання допомоги в реалізації інноваційного проекту, а також необхідних для цього ресурсів, забезпечення якими або надання доступу до яких входить до функцій інноваційної інфраструктури. Вона забезпечує просування результатів наукових досліджень, що мають комерційний потенціал, по всьому інноваційному циклу – від розробки до ринкового товару, тобто її діяльність спрямована на створення умов, сприяння або полегшення розвитку ідеї до її впровадження в реальному секторі економіки. *Відносини, які виникають між суб'єктами інноваційної діяльності та суб'єктами інноваційної інфраструктури становлять другу групу відносин, які складаються при функціонуванні національної інноваційної системи.*

Згідно з ч. 9 ст. 1 ЗУ «Про інноваційну діяльність» інноваційну інфраструктуру становить сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, які надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікаційні, юридичні, освітні)¹⁷⁴.

Інноваційна інфраструктура складається зі взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих систем і відповідних їм організаційних та управлінських підсистем, необхідних для ефективного здійснення інноваційної діяльності й реалізації нововведень¹⁷⁵. М. Л. Маренков

¹⁷⁴ Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.

¹⁷⁵ Маренков Н. Л. Інноватика : учеб. пособ. / Н. Л. Маренков. – М. : КомКнига, 2005. – С. 7.

виокремлює такі підсистеми інноваційної інфраструктури: виробничо-технологічну, фінансову, інформаційну, кадрову, експертно-консалтингову¹⁷⁶. Кожна з них включає різні організаційно-правові інститути, за допомогою яких відбувається обслуговування та ресурсне забезпечення інноваційних процесів. Зокрема, фінансова складова інноваційної інфраструктури охоплює такі механізми, як державне фінансування, в тому числі позабюджетне, банківське кредитування, отримання субсидій, безповоротної фінансової допомоги, позик та поручительств, страхування інноваційних ризиків. Експертно-консалтинговий сектор забезпечує суб'єктів інноваційного процесу послугами з питань інтелектуальної власності, оцінки, стандартизації та сертифікації, юридичними послугами та ін. Відповідно до положень Державної цільової програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009 – 2013 роки, затвердженої Постановою КМУ від 14.05.2008 р., інноваційна інфраструктура складається з виробничо-технологічної, фінансово-економічної, нормативно-правової, територіальної та кадрової підсистем.

Не важко помітити, що діяльність інноваційної інфраструктури фактично полягає в наданні різноманітних послуг, виконанні робіт суб'єктами господарювання, предмет діяльності яких становлять інші, ніж інноваційна, види господарської діяльності. Більше того, їх основна діяльність, як правило, не зводиться до діяльності в інноваційній сфері та регулюється нормами правових інститутів, інших, ніж інноваційне право (банківське, страхове, інвестиційне і т. ін.), навіть може здійснюватися нормами інших галузей (бюджетного, податкового, цивільного права). Таким чином, *головне призначення інноваційної інфраструктури полягає в підтримці, сприянні, а також ресурсному та організаційному забезпеченні інноваційного процесу (фінансово-кредитному, матеріально-технічному, інформаційному, кадровому).*

¹⁷⁶ Там само. – С. 5.

Визнаючи багатоманітність відносин, що складаються за участю суб'єктів інноваційної інфраструктури, вважаємо за доцільне надати їм певну класифікацію, яка б визначила основні їх різновиди. За критерій, який може розв'язати таке завдання, на наш погляд, слід обрати об'єкт правовідносин, стосовно якого вони складаються. Відповідно до нього доцільно виокремити *такі види відносин, що складаються за участю суб'єктів інноваційної інфраструктури:*

1) *інноваційно-інвестиційні*, які спрямовані на залучення необхідних для реалізації інноваційного проекту коштів, майна, майнових прав;

2) *інноваційно-інформаційні*, які складаються з метою отримання та використання різного роду інформації, необхідної для успішного впровадження інноваційного продукту як інновації та його комерціалізації;

3) *інноваційно-посередницькі*, що виникають із приводу надання послуг представницького характеру, завдяки яким відбувається поєднання попиту та пропозиції на об'єкти інтелектуальної власності, а також інноваційні продукти;

4) *інноваційно-консалтингові*, об'єктом яких є послуги консультативного, експертного характеру, надання яких потребує спеціальних знань;

5) *інноваційно-навчальні*, які виникають із метою підготовки фахівців або отримання спеціальних знань у сфері інноваційної діяльності та інтелектуальної власності, об'єктом яких є відповідні освітньо-кваліфікаційні послуги, та інші.

Таким чином, відносини, які складаються між суб'єктами інноваційної діяльності та суб'єктами інноваційної інфраструктури, досить різноманітні. Вони спрямовані на задоволення різних інтересів їх суб'єктів та мають різні об'єкти. Однак об'єднує їх те, що розглядувані відносини пов'язані з організацією та виконанням інноваційних проектів – забезпечують необхідні умови для винайдення нових рішень, їх розробки, підготовки до впровадження та реалізації як інновацій. Вони мають господарсько-правовий

характер, оскільки складаються між відповідними суб'єктами господарювання в процесі організації та здійснення ними такого різновиду господарської діяльності, як інноваційна.

Завданням інноваційної діяльності є не лише досягнення певного соціально-економічного ефекту від використання інтелектуального потенціалу, а й отримання прибутку¹⁷⁷. Причому якщо для держави визначальне значення відіграє перший результат такої діяльності, спрямованої на виконання функцій забезпечення економічного розвитку країни та гідних умов життя її громадян, то для суб'єктів господарювання, особливо тих, які здійснюють упровадження інновацій у виробництво, виконання другого завдання фактично є основним критерієм ефективності реалізації інновацій. Цим пояснюється особлива увага, яка приділяється суб'єктами інноваційної діяльності питанню комерціалізації як об'єктів інтелектуальної власності, так й інноваційних продуктів, що зумовлює встановлення ними відносин зі споживачами таких об'єктів, а в цілому до формування інноваційного ринку. Із цих причин актуальною та досить гострою є проблема правового забезпечення функціонування інноваційного ринку.

Перш ніж дати характеристику *третьій групі відносин, що складається при функціонуванні національної інноваційної системи*, – відносинам, які виникають на інноваційному ринку, вважаємо за доцільне зробити відступ для пояснення змісту ринку як економічної категорії.

Однією з основних причин виникнення ринку та властивих йому відносин обміну вважається розподіл праці: лише незначна частка потреб кожної людини може бути задоволена продуктом його власної праці – значно більшу їх частину вона задовольняє обміном вироблених продуктів своєї праці на продукти праці інших осіб¹⁷⁸. Якщо розподіл праці може існувати без обміну, то відносини обміну не виникли б без суспільного розподілу

¹⁷⁷Высоцкий Д. Е. Правовые формы объектов инновационной деятельности / Д. Е. Высоцкий. – Донецк : Вебер, 2007. – С. 22.

¹⁷⁸Камаев В. Д. Экономическая теория : учебник / В. Д. Камаев [и кол.авт.]. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – С. 43.

праці та спеціалізації всіх видів ресурсів, забезпечуючи еволюцію економічної системи в цілому¹⁷⁹. Крім предметного розподілу праці та встановлення якісно різних її видів, як причину виникнення ринку називають ще й економічну самостійність самих виробників матеріальних благ, що створює необхідні соціальні умови та об'єктивні можливості для здійснення самого процесу обміну між окремими суб'єктами. Таким чином, розподіл та спеціалізація праці, а також відособленість виробників зумовили виникнення та розвиток відносин з обміну товарами, необхідними для задоволення певних потреб людей. (Висловлюється також думка, що названі причини виникнення ринку є лише його загальними передумовами, а безпосередньою же причиною виступає поопераційний (технологічний) розподіл праці, бо саме він формує якісну неоднорідність виробничої праці, а із затвердженням однорідної за своїми операціями праці – на базі повної та масової автоматизації – об'єктивно товарний обіг відіме¹⁸⁰)

Слід зазначити, що, незважаючи на розповсюдженість терміна «ринок», досі не склалося загальноновизнаного та одностайного наукового його розуміння. Найчастіше в економічній літературі можна зустріти декілька підходів до визначення поняття «ринок». Зокрема, його розуміють як місце, де відбувається масовий товарний обмін, де люди знаходять один одного як продавці та покупці. Це найбільш спрощений, так мовити, побутовий погляд на ринок.

Ринок визначається як сукупність угод купівлі та продажу товарів та послуг; як обмін, який здійснюється за законами товарного виробництва та обігу; як збут, що відбувається у сфері обміну. Такі позиції відбивають досить суттєву ознаку ринку як сфери обміну товарів та послуг, як сукупність обмінних процесів, але цього недостатньо для комплексного розуміння ринку як соціально-економічного феномену. Ринок є складним утворенням, що, з одного боку, являє собою сферу обміну, сукупність

¹⁷⁹ Там само. – С. 44.

¹⁸⁰ Черкасов Г. И. Рынок: регулирование рынка : учеб. пособ. для вузов / Г. И. Черкасов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 8.

процесів купівлі-продажу, які здійснюють збалансування за рахунок цін, а з другого – забезпечує зв'язок між виробництвом і споживанням, безперервність процесу відтворення, його цілісність¹⁸¹. Остання властивість ринку пояснюється тим, що, як складова загальної системи суспільного відтворення, він знаходиться у фазі обміну між споживанням та розподілом, якому передуює виробництво¹⁸².

Здатність з'єднувати сфери виробництва та споживання відбиває розуміння ринку як інституту, або механізму, який зводить разом покупців (пред'явників попиту) та продавців (постачальників) окремих товарів та послуг¹⁸³. При цьому підході ринок розкривається через сукупність організацій, інститутів, що використовуються людьми для торгівлі, через механізми та закони встановлення попиту та пропозицій, формування цін.

Ринок також виступає ефективним засобом для вирішення суперечностей між обмеженістю ресурсів та необмеженими потребами людей у різноманітних товарах. Даний аспект цієї категорії виявляється через визначення ринку як особливої універсальної системи принципів використання обмежених ресурсів у сферах та галузях, які задовольняють інтереси зростаючого благополуччя суспільства¹⁸⁴.

Але найбільш повне системне визначення терміна «ринок» має місце при розумінні ринку як сукупності економічних відносин, які складаються у сфері обміну з приводу реалізації товару¹⁸⁵, або як єдиної сукупності ринкових зв'язків¹⁸⁶. С. В. Мочерний зазначає, що ринок слід розуміти як певну сукупність економічних відносин між різними суб'єктами, де відбуваються остаточне визнання й визначення їх вартості та реалізація,

¹⁸¹ Основи економічної теорії : підручник / [А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.]; за ред. А. А. Чухна – К. : Вища шк., 2001. – С. 148.

¹⁸² Жалило Я. Экономическая стратегия как категория современной экономической науки / Я. Жалило // Экономика Украины. – 2005. – № 1. – С. 19–27.

¹⁸³ Мамутов В. К. Регулируемая экономика и хозяйственное право / В. К. Мамутов // Известия вузов. Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 12–20.

¹⁸⁴ Киселёва В. В. Государственное регулирование инновационной сферы : учеб. пособ. для вузов / В. В. Киселёва, М. Г. Колосницына. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 48.

¹⁸⁵ Толковый словарь рыночной экономики / [подруковод. В. П. Тарасова; подбщ. ред. Ф. А. Крутикова]. – 2-е изд., доп. – М. : Глория, 1993. – С. 189.

¹⁸⁶ Большая советская энциклопедия : в 30-ти т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1977. – Т. 27. – С. 114.

завдяки чому посилюється конкуренція між товаровиробниками за зниження витрат виробництва та підвищення суспільної корисності товарів, поліпшується пропорційність розвитку народного господарства, забезпечується безперервність суспільного відтворення й формування цілісної економічної системи, а також здійснюється опосередкований контроль споживачів за виробництвом та санація економічної системи від неефективних підприємств¹⁸⁷. Таким чином, в економічному розумінні ринок становить сукупність економічних відносин із приводу обміну життєвими благами. Отже, це сукупність економічних відносин обміну. При цьому мається на увазі обмін товарами, тобто відплатний обмін на базі вартості товарів (на базі вкладеної в них абстрактної суспільно необхідної праці)¹⁸⁸. Іншими словами, говорячи про ринок, слід розуміти всю сукупність економічних відносин між господарюючими суб'єктами на принципі відплатності товарів та послуг, що надаються¹⁸⁹.

Із розвитком виробництва, його ускладненням та посиленням спеціалізації значно розширився ринковий простір – товаром фактично стали не лише результати праці (товари споживання та засоби виробництва), а й робоча сила, послуги, нематеріальні об'єкти. Наслідком такої «ринкової дифузії» стало виникнення спеціалізованих ринків, на яких просуваються особливі товари та послуги до їх споживачів, та набуття ринком характеру досить розгалуженої системи. Процеси інформатизації та розвиток науково-технічного прогресу зумовили залучення до ринкового обігу як товарів досить незвичних об'єктів – результатів інтелектуальної діяльності людей. Їх актуалізація у сфері обміну спричинена особливим ефектом від упровадження – здатністю зменшувати виробничі витрати та відносну вартість одиниці корисного ефекту, створювати нову продукцію чи вдосконалювати показники вже існуючої, а в результаті підвищувати

¹⁸⁷ Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник / С. В. Мочерний. – К. : Вид.центр «Академія», 2003. – С. 160–161.

¹⁸⁸ Чухно А. Актуальные проблемы стратегии экономического и социального развития на современном этапе / А. Чухно // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 15–23.

¹⁸⁹ Иохин В. Я. Экономическая теория: введение в рынок и микроэкономический анализ : учебник / В. Я. Иохин. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 84.

конкурентоспроможність продукції та виробництва в цілому. Фактично досягнення людського розуму стають передумовою майбутнього стану як окремих суб'єктів господарювання, так і соціально-економічної системи країни в цілому.

Розуміючи та визнаючи таке значення результатів інтелектуальної, розумової діяльності людини, навіть вводячи поняття «техніко-економічної парадигми», ключовим фактором якої виступають нові технології й засоби виробництва, що впливають на зміну структури витрат, зменшують відносну вартість одиниці корисного ефекту, створюють нові продукти, які мають значне поширення на ринку, поліпшують якість традиційних продуктів¹⁹⁰, представники економічної науки не виробили однакового підходу до виокремлення ринку інновацій серед загальної системи ринків. У цілому щодо питання його існування можна виділити декілька позицій. Згідно з першою визнається існування самостійного різновиду ринку, об'єктами на якому виступають наукові та дослідно-конструкторські розробки, винаходи, інформація та інформаційні послуги, інновації. Іншими словами, за таким підходом виокремлюється ринок інновацій, але до нього включені й інформаційний ринок, і ринок об'єктів інтелектуальної власності. Такий ринок не отримав однакової назви та визначається і як ринок інтелектуального продукту¹⁹¹, і як ринок науково-технічних розробок та інформації¹⁹².

Другий погляд на проблему визнання існування ринку інновацій полягає в його виокремленні та відмежуванні від інших ринків, навіть інформаційного. Зокрема, С. В. Мочерний указує на такий вид ринку, як ринок інтелектуальної власності, як підсистему економічних відносин між різними суб'єктами господарювання з приводу організації, використання і купівлі-продажу патентів, ліцензій та інших об'єктів інтелектуальної

¹⁹⁰Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін : навч. посібник / Ю. М. Бажал. – К. :Заповіт, 1996. – С. 49,53.

¹⁹¹Экономическая теория / под ред. А. И. Добрынина, Л. С. Тарасевича. – 3-е изд. – СПб. : Изд. СПбГУЭФ, Изд. «Питер», 2002. – С. 101.

¹⁹²Черкасов Г. И. Рынок: регулирование рынка : учеб.пособ. для вузов / Г. И. Черкасов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 153.

власності, до яких додає ще й нововведення¹⁹³. При цьому окремо зазначається ринок інформації, об'єктом якого виступає як власне інформація, так і різноманітні інформаційні послуги. Про ринок інтелектуальної власності говорить і В. Г. Зінов, перелічуючи серед його об'єктів результати досліджень та розробок, комплекти конструкторської та технологічної документації, оригінальні технічні рішення, програмне забезпечення¹⁹⁴. Розглядуваний ринок визначається і як ринок технологій. Його об'єкти, на думку авторів, виступають у двох формах: уречевленій та неуречевленій. До перших належить товарна продукція виробничої сфери, яка є матеріальним носієм утіленої в них технології. Об'єкти ринку технологій у неуречевленому вигляді представлені результатами інтелектуальної діяльності і є нематеріальними носіями технологій продуктів, процесів та управління¹⁹⁵.

Протилежну позицію займають автори, які не виокремлюють ні ринок інновацій, ні ринок інтелектуальної власності. Наприклад, Г. І. Черкасов визначає лише ринок інформації, але називає останню не справжнім товаром, а лише його перетвореною формою, як, у принципі, і сам ринок. До нього він відносить й нові розробки виробничого призначення, наукові знання, хоча також робить зауваження, що вони набувають форми або елемента робочої сили, або засобів виробництва¹⁹⁶.

Таким чином, можна констатувати, що у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу відбулося значне підвищення значення результатів інтелектуальної діяльності людини, що зумовило, у свою чергу, їх залучення до сфери обміну як товару. Як зазначає В. А. Дозорцев, зараз усі види результатів інтелектуальної діяльності становлять цінність для ринкового обігу. Отже, традиційний ринок майнових цінностей зазнав та зазнає

¹⁹³ Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник / С. В. Мочерний. – К. : Вид. центр «Академія», 2003. – С. 171, 172.

¹⁹⁴ Зінов В. Г. Управление интеллектуальной собственностью : учеб. пособ. / В. Г. Зінов. – М. : Дело, 2003. – С. 77.

¹⁹⁵ Світова економіка : підручник / [А. С. Філіпченко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін.]. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – С. 187, 188.

¹⁹⁶ Черкасов Г. И. Рынок: регулирование рынка : учеб.пособ. для вузов / Г. И. Черкасов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 48–50.

якісних змін. Поряд із традиційними його об'єктами, що представлені природними ресурсами та результатами матеріального виробництва, створилася нова його частина, що постійно зростає, – результати інтелектуальної діяльності (інтелектуальний продукт)¹⁹⁷. Однак в економічній науці досі не склалося чіткої позиції про відносну самостійність та доцільність виокремлення такого різновиду ринку, як ринок інновацій, хоча й беззаперечно визнається затребуваність останніх ринковим обігом. Тому вважаємо за необхідне пояснити власний погляд на це питання.

Активізація наукових досліджень, використання їхніх результатів та поширення інформатизації суспільного життя об'єктивно вимагають від суб'єктів господарювання посилення уваги до нових економічних тенденцій і досягнень науково-технічного прогресу стосовно власного виробництва та/або діяльності. Стимулюють такий інтерес виробників і кінцеві споживачі продукції, потреби яких усе більше диференціюються та вже не мають життєво необхідного характеру, а спрямовані на отримання різноманітних задовольень, навіть від процесу використання звичайних товарів. Така зміна характеру споживчих потреб вимагає від суб'єктів господарювання постійно вдосконалювати якість продукції, що ними випускається, освоювати виробництво нових товарів, а також приділяти увагу впровадженню технологічних змін у виробничий процес. Це виявляється необхідним не лише заради завоювання нових сегментів ринку, а й утримання на ньому в умовах досить жорсткої конкуренції. Для покупця технологія, що ним купується, служить інструментом підвищення конкурентоспроможності на власному ринку, каталізатором розвитку власної технології¹⁹⁸. Як важлива рушійна сила розвитку економіки, закон конкуренції безпосередньо виступає каталізатором інноваційного процесу¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Дозорцев В. А. Законодательство и научно-технический прогресс / В. А. Дозорцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 52.

¹⁹⁸ Зенин И. А. Наука и техника в гражданском праве / И. А. Зенин. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – С. 82.

¹⁹⁹ Мілаш В. С. Підприємницькі комерційні договори в господарській діяльності / В. С. Мілаш. – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 73.

Комплексним результатом дії зазначених обставин – науково-технічного прогресу, інформатизації, конкуренції, ускладнення людських потреб – стає виникнення попиту на останні наукові розробки, втілені у формі об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних об'єктах. Іншими словами, складається попит на зазначені об'єкти, який у цілому можна назвати *інноваційним попитом*. Але споживачів цікавить товар не взагалі, а товар за прийнятною ціною, тому саме платоспроможна потреба становить сутність попиту. Вона відображає не тільки бажання, а й можливість придбати товар чи послугу²⁰⁰. Іншими словами, попит виражає не всю гаму потреб, а лише ту її частину, яка забезпечена його купівельною здатністю, тобто грошовим еквівалентом²⁰¹. Виходячи із цих загальноекономічних положень, інноваційним попитом можна визнати лише ті потреби в об'єктах інтелектуальної власності та інноваційних об'єктах, які забезпечені фінансовими можливостями покупців. Слід зазначити, що в Україні інноваційний попит знаходиться ще в нерозвиненому стані, оскільки недостатність вільних коштів у суб'єктів господарювання не дає їм можливості задовольнити потреби у вдосконаленні виробничого процесу та випуску новітньої продукції, що набуває характеру дійсної проблеми для його формування.

Наявність попиту на будь-які блага зумовлює виникнення чи розвиток відповідної спеціалізації виробництва та стимулювання пропозиції затребуваного товару для продажу, що пояснюється можливістю та очікуваністю отримання доходів від їх реалізації з боку продавців (виробників). Наявність інноваційного попиту стає передумовою для появи суб'єктів господарювання, які спеціалізуються на розробці та підготовці до впровадження нових розробок. Вони виступають в економічному сенсі продавцями майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, інноваційні об'єкти, а також надають супроводжувальні послуги з їх використання та

²⁰⁰ Черкасов Г. И. Рынок: регулирование рынка : учеб.пособ. для вузов / Г. И. Черкасов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 176.

²⁰¹ Иохин В. Я. Экономическая теория: введение в рынок и микроэкономический анализ : учебник / В. Я. Иохин. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 86.

впровадження. Таким чином, виникає не лише інноваційний попит, а й *інноваційна пропозиція* у формі майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, інноваційні об'єкти, а також супроводжувальних послуг, що надаються спеціальними суб'єктами господарювання для реалізації споживачам.

Інноваційна пропозиція може бути різного походження: (а) *самостійна, ініціативна*, що виходить від самих виробників (продавців) на їх власний розсуд та ризик та (б) *«пропозиція із замовленням»*, тобто в разі формування пропозиції за наявності попереднього замовлення на відповідний товар. У нестабільних економічних умовах та за відсутністю фактичної державної підтримки суб'єкти господарювання, що обрали для себе спеціалізацію, спрямовану на задоволення інноваційного попиту, намагаються дотримуватися другої моделі інноваційної пропозиції для зменшення можливих негативних ризиків у вигляді незатребуваності на ринку, неможливості комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних об'єктів.

Наявність попиту та пропозиції на певний вид товару, а також виокремлення спеціальних суб'єктів свідчить про виникнення відповідного ринку, основними елементами якого визнаються суб'єкти, об'єкти та власне відношення ²⁰². Основними суб'єктами ринку визнаються продавці (виробники) та покупці товарів. Щодо результатів інтелектуальної діяльності, такими суб'єктами виступають, з одного боку, володільці виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, а з другого, – суб'єкти інноваційно-впроваджувальної діяльності, а також інші суб'єкти господарювання, які зацікавлені у створенні, доведенні результатів інтелектуальної діяльності до стану інноваційного продукту та їх комерціалізації.

²⁰²Черкасов Г. И. Рынок: регулирование рынка : учеб. пособие для вузов / Г. И. Черкасов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 10.

Об'єктами процесу обігу в економічному змісті є товари – різноманітні блага, створені не для власного споживання їх виробниками, а для обміну через купівлю-продаж²⁰³. Уже не відкидається думка про можливість участі в обмінних операціях нематеріальних благ, які мають грошову визначеність. Це стосується й об'єктів інтелектуальної власності, що знайшло відбиття у визнанні майнових прав на них об'єктами правового регулювання та об'єктами цивільного обігу. Більше того, такими об'єктами визнано на законодавчому рівні й науково-технічну продукцію (ст. 331 ГКУ), що дозволяє припустити можливість участі інноваційних продуктів як товару в ринкових відносинах. Таке становище дозволяє констатувати, що майнові права на об'єкти інтелектуальної власності, інноваційні об'єкти в сучасних умовах, залучені до ринкових відносин, набули якостей товару.

Таким чином, виокремлення інноваційних попиту та пропозиції, специфічних товарів у вигляді майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, інноваційних об'єктів та супроводжувальних їх послуг, а також суб'єктів господарювання, основним видом діяльності яких є розробка та підготовка до впровадження нових розробок як інновацій, дозволяє зробити висновок про доцільність визнання наявності окремого виду ринку – ринку інновацій. Останній у широкому розумінні опосередковує обіг як об'єктів інтелектуальної власності, так й інноваційних об'єктів. Тому, можливо, точніше буде його назвати ринок інтелектуальної власності та інновацій. У вузькому ж значенні його утворюють відносини з обміну власне інноваційних об'єктів між різними суб'єктами господарювання. Той факт, що в Україні ще слабо розвинутий інноваційний ринок, не повинен визнаватися аргументом на користь позиції його відсутності, адже світові тенденції та орієнтир на побудову в країні постіндустріальної моделі економіки однозначно приведуть до розвитку відносин обміну результатами інтелектуальної діяльності, а тому перед державою постає завдання –

²⁰³ Там само. – С. 11.

створити сприятливі умови для функціонування національного ринку інновацій.

Як певна система економічних відносин ринок є об'єктом правового впливу, зазнає на собі регулювальну дію правових норм, у результаті чого він набуває якості економіко-правової категорії. Як зазначає С. Є. Жилінський, призначення правового регулювання в тому, щоб якомога адекватніше відобразити в державних правових актах зміст і структуру ринку, що об'єктивно складаються, і тим самим створити сприятливий правовий простір для виникнення, функціонування та розвитку ринкових відносин²⁰⁴.

Ринок інновацій також зазнає безпосереднього впливу правових норм, при цьому його об'єкти включаються до законного господарського обігу, а суб'єктам надається можливість отримання з боку держави захисту своїх прав та інтересів, пов'язаних з їх обміном. Однак до правового регулювання відносин щодо результатів інтелектуальної діяльності, в тому числі й тих, що складаються у зв'язку з їх обігом, неможливо застосувати загальні засади, сформовані для правового регулювання відносин щодо матеріальних благ. Як справедливо зазначає В. С. Мілаш, ефективність правового регулювання безпосередньо залежить від того, наскільки точно виявлені ознаки правовідносин, які зумовлюють необхідність відповідного правового впливу, та наскільки адекватно вони відображені в нормах права²⁰⁵. Тому доцільним буде визначення особливостей відносин обміну об'єктами інтелектуальної діяльності та інноваційними об'єктами.

Особливість ринку інтелектуального продукту полягає в тому, що на ньому виступає не сам продукт, а майнові права на нього. Відсутність фізичної форми створює можливості для досить вільного їх використання без дозволу та навіть без інформування володільців результатів інтелектуальної діяльності. Тому побудова ринку – це питання більшою мірою правової охорони продукту, встановлення на нього виключного права та законодавчих

²⁰⁴Жилинский С. Э. Предпринимательское право (правовая основа предпринимательской деятельности) : учебник для вузов / С. Э. Жилинский. – 3-е изд., изм. и доп. – М. : Изд-во НОРМА, 2000. – С. 25.

²⁰⁵Мілаш В. С. Підприємницькі комерційні договори в господарській діяльності / В. С. Мілаш. – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 69.

обмежень використання, що з нього випливають²⁰⁶, оскільки в іншому разі у зв'язку з можливим вільним доступом до таких благ не виникне та не буде існувати попит, а значить, і не складуться відносини обміну.

Для ринкових товарів характерними властивостями виступають споживча вартість, що складається на підставі їх корисності для споживачів, та вартості як вираження абстрактної суспільно необхідної праці на їх виготовлення. Однак в основі ціни на нематеріальні блага, до яких відносяться й об'єкти інтелектуальної власності, й інноваційні об'єкти, лежить фактично лише споживча вартість, яка формується на підставі їх корисності для покупця та попиту з його боку. Нематеріальні об'єкти не мають вартості як вираження суспільно необхідної праці, оскільки створюються на базі творчої праці людини²⁰⁷. Головна ж споживча якість інтелектуальної власності та інновацій полягає в здатності приносити додатковий прибуток завдяки новим знанням про те, як більш ефективно задовольнити запити споживачів²⁰⁸, а інноваційний попит виникає на підставі постійної потреби суб'єктів господарювання в посиленні конкурентоспроможності своєї продукції. У результаті ціна інтелектуального продукту в своїй основі залежить від ефекту, що отримується в результаті його використання, або від величини попиту на унікальний об'єкт²⁰⁹.

Однак зазначене положення слід уточнити щодо інновацій – протягом інноваційного циклу до створення інноваційного продукту безпосередньо докладає зусилля певна кількість людей із використанням різних засобів виробництва та виконанням певних робіт. У результаті на інноваційні об'єкти формується певна вартість як наслідок залучення широкого спектру абстрактної колективної праці. Це дозволяє говорити про *наявність у інноваційних об'єктів як споживчої вартості, так і вартості як*

²⁰⁶ Дозорцев В. А. Законодательство и научно-технический прогресс / В. А. Дозорцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 56.

²⁰⁷ Черкасов Г. И. Рынок: регулирование рынка : учеб. пособ. для вузов / Г. И. Черкасов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 49.

²⁰⁸ Зинов В. Г. Управление интеллектуальной собственностью : учеб.пособ. / В. Г. Зинов. – М. : Дело, 2003. – С. 80.

²⁰⁹ Дозорцев В. А. Законодательство и научно-технический прогресс / В. А. Дозорцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 75.

абстрактної суспільно необхідної праці. Безумовно, це не може не відбитися на ціні такого товару, яка значно перевищує ціну об'єкта інтелектуальної власності, що лежить в його основі. Тому володільцям виключних майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності доцільніше комерціалізувати не об'єкти інтелектуальної власності, а саме інноваційні об'єкти. З боку ж суб'єктів господарювання, які виступають на боці інноваційного попиту, це також більш затребуваний товар, оскільки він найбільшою мірою здатний задовольнити їх потребу у впровадженні, використанні інтелектуальної розробки та отриманні від цього прибутку та/або удосконаленні виробничого процесу. Однак особливістю ціни на інноваційні об'єкти слід визнати той факт, що найчастіше вона прив'язана все ж таки до очікуваного ефекту від їхнього впровадження, тобто виходить з їх споживчої вартості.

Будь-який результат інтелектуальної діяльності є самовираженням, продовженням особистості автора, що зумовлює їх індивідуальний, нетрадиційний характер. Тому, виступаючи на ринку як товар, він набуває *якостей нестандартного продукту.* Це детермінує, зі свого боку, *неможливість визнання наявності замінних для них товарів.*

Наслідки такої природи результатів інтелектуальної діяльності здійснюють вплив на особливості функціонування самого інноваційного ринку. Через визнання та підтримання з боку держави монопольних прав на об'єкти інтелектуальної власності за їхніми володільцями *ринок набуває характеристик монопольного.* Причому, як справедливо зазначає В. Г. Зинов, це ринок продавця, а не покупця, на відміну від ринку, наприклад, товарів масового попиту²¹⁰.

Таким чином, можна констатувати, що ринок інновацій становить собою досить специфічну сферу економічних відносин обміну, на якому товаром виступають також незвичайні блага – інноваційні об'єкти (при вузькому

²¹⁰Зинов В. Г. Управление интеллектуальной собственностью : учеб.пособ. / В. Г. Зинов. – М. : Дело, 2003. – С. 82.

розумінні інноваційного ринку), а також об'єкти інтелектуальної власності (за широкого підходу).

Юридичне вираження ринок отримує через категорію обігу, що складається з численних конкретних актів відчуження та присвоєння товару, здійснюваних їхніми власниками або іншими законними володільцями. Оскільки ринковий обмін є обміном товарами їх власниками, тому він не може будуватися інакше, ніж у вигляді актів вільного та узгодженого волевиявлення рівноправних товароволодільців, що відображують їх взаємні інтереси²¹¹. Правовим інструментом, що здатний адекватно відобразити та узгодити різні за спрямованістю інтереси товаровиробника (продавця) та споживача (покупця), виступає договір. Він фактично є правовою формою економічних відносин товарного обміну. Саме договірна форма здатна забезпечити необхідний баланс між попитом та пропозицією²¹², надати споживачеві той товар, в якому він має потребу.

Зазначене положення є справедливим і для результатів інтелектуальної діяльності – договори охоплюють та оформлюють економічні відносини обміну об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних об'єктів. Саме договірні відносини дозволяють здійснити розповсюдження відповідних товарів на підставі взаємної згоди сторін. За відсутності доброї волі та вільного волевиявлення володільця об'єкта на відчуження останнього при його отриманні іншим зацікавленим суб'єктом має місце незаконне заволодіння ним, що розглядається законом як правопорушення та, відповідно, не може включатися до сфери законного обігу. Таким чином, *правовою формою для економічних відносин відчуження, обміну об'єктів інтелектуальної власності та інноваційних об'єктів виступають договори.*

Нині українським законодавством проблема обігу результатів інтелектуальної діяльності в широкому сенсі фактично зводиться до врегулювання питань розпорядження майновими правами на об'єкти

²¹¹Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во «БЕК», 2000. – Т. II. Полутом 1. – С. 150.

²¹²Гражданское право : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : «ПБОЮЛ Л. В. Ружников», 2001. – Т. 1. – С. 488.

інтелектуальної власності. *Що ж стосується обігу інноваційних об'єктів, то зараз для них не передбачено спеціальних правових норм, які б установлювали правила та вимоги до розпорядження ними.* (Щоправда, чинне законодавство містить два види договорів, які за замістом найбільш наближені до врегулювання відносин із передання об'єктів інноваційної діяльності. Це договір на створення і передачу науково-технічної продукції, закріплений у ст. 331 ГКУ, та договір трансферу технологій, передбачений розд. IV ЗУ «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій»).

Інноваційна діяльність та інноваційні правовідносини

Різноманітні суспільні відносини є безпосереднім об'єктом правового впливу, внаслідок чого набувають правового характеру та виокремлюються в особливий їх різновид – правовідносини. Останні фактично є юридичною формою інших соціально-економічних відносин, а тому належать до похідних, надбудовних категорій. Таким чином, соціально-економічні відносини набувають форми правовідносин, які виступають як ефективний засіб не лише закріплення, а й удосконалення суспільних, у тому числі економічних зв'язків²¹³, а тому становлять центральний елемент будь-якого механізму правового регулювання.

Зазначене положення справедливо і для механізму правового регулювання відносин в інноваційній сфері, зокрема, відносин, які виникають у процесі організації та здійснення інноваційної діяльності, – інноваційних відносин.

На сьогодні вітчизняною юридичною наукою ще не вироблено єдиного підходу до визначення інноваційних відносин. Більше того, фактично відсутні комплексні правові дослідження цього питання. Причому така ситуація склалася на фоні неповноти, частковості, непослідовності охоплення правовим впливом відносин в інноваційній сфері, відсутності їх комплексного бачення законодавцем. Зокрема, можна відзначити

²¹³ Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / [авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Гесць та ін.; Нац. ін.-т стратег. дослідж.; Ін-т екон. прогнозування НАН України; М-во економіки та питань європ. інтегр. України]. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 352.

незадовільний стан законодавчого врегулювання діяльності венчурних фондів, що підтверджується поширеною практикою їх використання для здійснення діяльності, не пов'язаної з реалізацією нових розробок, а також приводить до виникнення неврегульованих нормами інноваційного законодавства відносин, які складаються у зв'язку з їх діяльністю. Нечіткість нормативного визначення самої інноваційної діяльності не дає можливості правильно кваліфікувати діяльність суб'єктів господарювання як інноваційну, а їх самих віднести до суб'єктів інноваційної діяльності. Слід погодитися із зауваженням В. М. Лопатіна, яке стосується відносин в інформаційній сфері, але є справедливим, на наш погляд, і щодо інноваційних відносин – автором зазначається, що відсутність єдиних підходів у визначенні структури суспільних відносин в інформаційній сфері для їх наступного відображення та регулювання в системах права та законодавства призводить до невиправданих спроб «діяти навпаки», тобто «підганяти» ці суспільні відносини під чинні правові норми. Це може призвести до подальшого відриву законодавства від реального життя та зростання його неефективності²¹⁴. Ч. М. Азімов, досліджуючи ще в радянські часи договірні відносини в галузі науково-технічного прогресу, звертав увагу на інше значення дослідження таких відносин – на можливість, з одного боку, застосовувати певні норми права до однорідних відносин, і з другого, – уникнути зайвої правової регламентації відносин, сутність яких цього не потребує²¹⁵. Таким чином, дослідження інноваційних правовідносин є актуальною проблемою не лише з теоретичних міркувань у зв'язку з наявністю відповідної прогалини в юридичній науці, а й має практичне, законотворче значення.

Виникнення відносин щодо розроблення, створення та впровадження інновацій зумовлено передусім потребами суб'єктів господарювання – необхідністю зниження собівартості товарів, підвищення

²¹⁴Бачило И. Л. Информационное право : учебник / И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов; под ред. акад. Б. Н. Топорнина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 150.

²¹⁵Азимов Ч. Н. Договорные отношения в области научно-технического прогресса / Ч. Н. Азимов. – Х. : Вища шк., 1981. – С. 21.

конкурентоспроможності продукції, зайняття нових ринків збуту, отримання додаткових прибутків за рахунок використання досягнень науково-технічного прогресу. Вже на цій підставі – позитивні зрушення в діяльності суб'єктів господарювання – інноваційний шлях розвитку став цікавим для держави як можливий засіб виконання стратегічних завдань із підвищення соціально-економічного рівня розвитку країни, її статусу на геоекономічному просторі, а тому й з підняття її політичної значущості у світі. Іншими словами, інноваційні відносини є за своєю природою економічними та мають об'єктивний характер. Першочергового значення в їх регулюванні мали неправові соціальні регулятори, такі, як технічні норми, норми ділової моралі, внутрішньоорганізаційні норми. Надання ж їм правової форми стало вторинним механізмом соціального регулювання, що зумовлено їх стратегічним значенням для держави та високим інтересом з боку суб'єктів господарювання. Але з усвідомленням місця та ролі інновацій у системі соціально-економічних зв'язків, їх потенційних можливостей інноваційні відносини все більше набувають правового характеру.

Таким чином, інноваційні правовідносини склалися як урегульовані правовими нормами суспільні відносини, пов'язані зі створенням та реалізацією інновацій. Історично матеріальний зміст інноваційних відносин, який виразився в прямій поведінці суб'єктів зі створення нових розробок, їх упровадження та комерціалізації, передував оформленню їх юридичного змісту у вигляді законодавчо закріплених суб'єктивних прав та обов'язків, пов'язаних з організацією та здійсненням діяльності для впровадження останніх досягнень науки і техніки.

Після досягнення певної стадії правового регулювання, з урахуванням конкретних інтересів держави в підтриманні інноваційної діяльності, відносини в цій сфері вже можуть виникати й безпосередньо на підставі норм права, тобто складатися лише в результаті цілеспрямованого державно-правового впливу. Як зазначає О. Ф. Черданцев, такі відносини виникають на підставі норми права, а при скасуванні норми права зникають і самі

правовідносини²¹⁶. Така поступова зміна вектора виникнення інноваційних відносин може бути пояснена необхідністю виконання державою покладених на неї функцій (насамперед, безумовно, внутрішніх, таких, як економічна, соціальна, екологічна, а зараз також і інноваційної функції як такої), що вимагає від неї здійснення правового регулювання найважливіших соціально-економічних процесів на випередження.

Викладене вище дає підстави для висновку, що інноваційні правовідносини складаються не лише об'єктивно як реальні відносини, пов'язані з розробленням, створенням, упровадженням та розповсюдженням інновацій, які отримали врегулювання нормами права, а також виникають «зверху» – на підставі правових норм, що стосуються проходження інноваційних процесів у країні, в результаті безпосередньої законотворчої діяльності.

У загальній теорії держави та права серед правовідносин виокремлюється особлива група відносин, які виникають на підставі загальних правових норм, а правовий зв'язок у яких охоплює надзвичайно широке коло суб'єктів – правами або обов'язками в них наділені всі суб'єкти – адресати норм, причому рівною мірою та незалежно від власного бажання та власних дій. Деякі науковці виносять такі права та обов'язки загального характеру за рамки правовідносин узагалі, оскільки останні, на їх думку, мають конкретний та персоніфікований характер (наприклад, А. Б. Венгеров, Д. М. Генкін, Ю. І. Гревцов, Л. С. Явич). Інші ж визнають їх правовідносинами загального характеру – загальними або загально регулятивними відносинами. Вони встановлюються найбільш загальними нормами права (насамперед конституційними), опосередковують найбільш важливі зв'язки державно-організованого суспільства, розповсюджуються на невизначене коло осіб, мають тривалий, безстроковий характер та

²¹⁶Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебн. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – С. 289.

реалізуються переважно через конкретні правовідносини²¹⁷. До них, зокрема, належать права на недоторканність особистості, оселі, охорону приватного життя та інші.

Незалежно від позиції щодо таких загальних (загальнорегулятивних) правовідносин неможливо не помітити, що вони охоплюють суб'єктивні права та обов'язки найбільш загального характеру, причому, як справедливо зазначає С. С. Алексєєв, їх існування пояснюється проникненням певною мірою принципів регулювання державно-правового типу²¹⁸. Загальні правові відносини виступають необхідним правовим елементом механізму дії права, найважливішим ланцюгом між правовою нормою та конкретними суб'єктивними правами та обов'язками учасників правопорядку. Вони є базовими правовими відносинами в механізмі дії права²¹⁹. Іншими словами, загальні (загальнорегулятивні) відносини мають значення вихідних засад, підстав виникнення та функціонування будь-яких конкретних правовідносин.

В інноваційній сфері такі загальні (загальнорегулятивні) правовідносини виникають на підставі конституційних норм, які закріплюють право на результати інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54 Конституції України) та право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України). Зауважмо, що механізм реалізації зазначених правовідносин належить до різних галузей права. Право на результати інтелектуальної, творчої діяльності здійснюється в рамках галузі цивільного права через конкретні відносини, що виникають із приводу володіння та розпорядження виключними правами на об'єкти інтелектуальної власності. Відносини ж, пов'язані з реалізацією конституційного права на підприємницьку діяльність, належать до предмета господарського права, хоча й ЦКУ визнає свободу підприємницької діяльності за принцип цивільного законодавства (ст. 3) та

²¹⁷Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 276.

²¹⁸Алексеев С. С. Выражение особенностей предмета советского гражданского права в методе гражданско-правового регулирования. Виды гражданских правоотношения и метод гражданско-правового регулирования / С. С. Алексеев // Антология уральской цивилистики. 1925–1989 : сб. статей. – М. : Статут, 2001. – С. 37.

²¹⁹Світова економіка : підручник / [А. С. Філіпченко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін.]. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – С. 391, 392.

окремими нормами закріплює особливості відносин, що виникають при її здійсненні.

Одночасна, паралельна реалізація зазначених загальних суб'єктивних прав приводить до виникнення та розвитку відносин із приводу використання об'єктів інтелектуальної власності в реальному секторі економіки шляхом їх доведення до придатного для впровадження стану, власне впровадження як інновацій та комерціалізації. «Різнопідпорядкованість» механізмів реалізації визначальних для інноваційних відносин конституційних суб'єктивних прав зумовлює розповсюдження на них норм як цивільного, так і господарського права. Іншими словами, має місце їх дуалістичне регулювання. Причому слід звернути увагу на такий момент. Цивільне право більше приділяє уваги статичній відносині у сфері інтелектуальної власності, тобто питанням належності немайнових та майнових прав інтелектуальної власності, ніж їхньому обігу. Господарське право за своєю сутністю призначене до визначення та структурування відносин, що складаються в ході діяльності у сфері господарювання, яка опосередковується в тому числі й відносинами з обігу майна та майнових прав, тому його нормами регулюються не лише статичні, а й динамічні аспекти здійснення господарської діяльності. Поєднання ж норм цивільного та господарського права в регулюванні інноваційних відносин дозволяє охопити правовим полем значну кількість питань.

Поєднання суб'єктивних прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності та на підприємницьку діяльність у єдині засади здійснення інноваційної діяльності, напевно, зумовлює одну з основних особливостей функціонування інноваційної сфери: в ній тісно переплітаються, взаємодоповнюються та навіть трансформуються відносини цивільно-правового та господарсько-правового характеру. Перші з них, як правило, пов'язані з використанням прав інтелектуальної власності, об'єкти якої становлять центральний елемент будь-яких інновацій. Другі ж виникають та

розвиваються у зв'язку із залученням об'єктів інтелектуальної власності у вигляді інноваційних продуктів та інновацій у сферу господарювання. Тому відповідно до механізму виникнення інноваційні відносини, на наш погляд, мають змішану природу. Однак у процесі створення та впровадження інновацій, що має кінцевою метою отримання позитивних і прогресивних змін у господарській системі країни та безпосередньо в діяльності суб'єктів господарювання, відносини, які складаються при цьому, в цілому отримують господарсько-правовий характер, що пояснюється господарською сферою їх існування та спрямованістю на задоволення інтересів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності.

Перед проведенням подальшого аналізу інноваційних відносин вважаємо за доцільне спинитися на поясненні таких економічних понять, як інноваційний цикл та інноваційний процес, а також на з'ясуванні видів та предметів діяльності, здійснення яких приводить до реалізації інновацій.

Під інноваційним циклом в економічній теорії розуміють період створення, поширення й використання нововведень²²⁰. Іншими словами, інноваційний цикл відтворює основні етапи інноваційної діяльності. Найчастіше виділяють такі стадії інноваційного циклу: 1) фаза генерації ідеї; 2) фаза комерціалізації; 3) фаза використання та аналізу результатів²²¹. За детальнішого підходу протягом періоду перетворення ідеї в інноваційний товар виокремлюють стадії фундаментальних та прикладних досліджень, інжинірингу, дрібносерійного виробництва, випробувань, серійного виробництва²²².

Досить часто використовується в економічній літературі інше поняття – інноваційний процес. Інноваційний процес може бути визначений з різних

²²⁰Економіка й організація інноваційної діяльності : підручник / [О. І. Волков, М. П. Денисенко, А. П. Гречан та ін.]; за ред. проф. О. І. Волкова, проф. М. П. Денисенка. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – С. 99.

²²¹Хименко О. А. «Фундація українських винаходів» – составляющая процесса коммерциализации интеллектуальной собственности / О. А. Хименко, Р. П. Хлыстов // Актуальные проблемы охраны интеллектуальной собственности : 8-ая Междунар. науч.-практ. конф., Алушта, 6–11 сент. 2004 г. : материалы выступлений. – К. : ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2004. – С. 178–182.

²²²Хименко О. А. Пропозиції до концепції державної підтримки та стимулювання винахідницької та інноваційної діяльності на 2005–2015 роки / О. А. Хименко // Актуальные проблемы охраны интеллектуальной собственности : 9-ая Междунар. науч.-практ. конф., Алушта 5–9 сент. 2005 г. : материалы выступлений. – К. : ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2005. – С. 35–41.

позицій і з різним ступенем деталізації. По-перше, як паралельно-послідовне здійснення науково-дослідної, науково-технічної, інноваційної, виробничої діяльності й маркетингу. По-друге, як тимчасові етапи життєвого циклу нововведення від виникнення ідеї до її розробки й поширення. По-третє, як процес фінансування й інвестування розробки і поширення нового виду продукту або послуги – як окремий випадок поширеного в господарській практиці інвестиційного проекту²²³.

Для цілей проведення цього правового дослідження поняття «інноваційний процес» буде використовуватися нами в економічному значенні як етапи життєвого циклу інновацій, тобто синонімічно до поняття «інноваційний цикл», оскільки інноваційний процес можна моделювати у вигляді деякої послідовності явищ, що формують життєвий цикл інновацій²²⁴. Такий підхід дає можливість розкрити зміни, перетворення новацій, набуття ними статусу інших об'єктів з отриманням додаткових властивостей та характеристик від моменту виникнення нової ідеї до її реалізації та отримання інноваційної (інноваційноємної) продукції та/або інших результатів.

Реалізація інноваційного циклу забезпечується та опосередковується здійсненням низки видів діяльності, кожний з яких має власний предмет та завдання. Це:

1) *наукова та науково-технічна діяльність*. Відповідно до ч. 2 ст. 1 ЗУ «Про наукову та науково-технічну діяльність» наукова діяльність – це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань, основними формами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження²²⁵. А в ч. 3 цієї ж статті науково-технічна діяльність визначається як інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і

²²³ Економіка й організація інноваційної діяльності : підручник / [О. І. Волков, М. П. Денисенко, А. П. Гречан та ін.]; за ред. проф. О. І. Волкова, проф. М. П. Денисенка. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – С. 121.

²²⁴ Там само. – С. 699.

²²⁵ Про наукову та науково-технічну діяльність : Закон України від 13.12.1991 р. № 1977-ХІІ в ред. Закону України від 01.12.1998 р. № 284-ХІV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 2–3. – Ст. 20.

використання нових знань у всіх галузях техніки і технологій²²⁶. До цієї групи слід віднести й інтелектуальну діяльність, що за змістом фактично є науковою або науково-технічною, але здійснюється особами, які не визнаються законом суб'єктами наукової діяльності, або здійснюється суб'єктами наукової діяльності не у зв'язку з безпосереднім проведенням фундаментальних чи прикладних наукових робіт згідно із службовим завданням, планом науково-дослідної роботи і т. ін.;

2) *патентно-ліцензійна діяльність*, якою забезпечується отримання результатами інтелектуальної, в тому числі наукової та науково-технічної діяльності, правової охорони як об'єктів права інтелектуальної власності у встановленому законом порядку;

3) *інноваційна діяльність* – як діяльність, пов'язана зі створенням, доведенням об'єктів інтелектуальної власності до стану інноваційних продуктів, готових до безпосереднього впровадження (використання) в умовах конкретного виробництва чи господарської діяльності, їх комерціалізацією та впровадженням (використанням) як інновацій з отриманням нової або суттєво вдосконаленої продукції, наданням інноваційних робіт, послуг, а також підвищенням техніко-технологічних показників відповідної господарської діяльності та виробничого процесу;

4) *інноваційно-виробнича (інноваційно-впроваджувальна) діяльність* – виробнича діяльність зі створення та випуску продукції, надання послуг, а також заснування нових виробничих потужностей, що ґрунтуються на реалізації інновацій.

Таким чином, *інноваційна діяльність* як діяльність зі створення, доведення об'єктів інтелектуальної власності до стану інноваційних продуктів, готових до безпосереднього впровадження (використання) в умовах конкретного виробництва чи господарської діяльності, їх комерціалізації та впровадження (використання) як інновацій *становить лише один із видів діяльності, що опосередковує реалізацію інноваційного*

²²⁶ Там само.

процесу, який завершується випуском інноваційної продукції, наданням інноваційних послуг, упровадженням інноваційних технологій, а також створенням інноваційного виробництва в рамках інноваційно-впроваджувальної (інноваційно-виробничої) діяльності. Таке визначення інноваційної діяльності відбиває вузький підхід до її розуміння.

Але якщо розглядати інноваційну діяльність як таку, що охоплює повний інноваційний цикл – від винайдення та розроблення певної ідеї до отримання результатів від її впровадження, то до неї слід віднести також і наукову та науково-технічну діяльність. За таким підходом інноваційна діяльність трактується в широкому розумінні.

З метою уточнення предмета інноваційної діяльності та її визначення вважаємо за необхідне з'ясувати основні характеристик цієї діяльності, тобто встановити її ознаки.

Згідно зі ст. 325 ГКУ інноваційною є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм із тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво й інші сфери суспільного життя²²⁷. Відповідно до ч. 3 п. 1 ст. 1 ЗУ «Про інноваційну діяльність» інноваційна діяльність розглядається як діяльність, що спрямована на використання й комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг²²⁸. За ст. 3 ЗУ «Про інвестиційну діяльність» інноваційна діяльність є однією з форм інвестиційної діяльності, здійснюваної з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво і соціальну сферу, що включає: випуск і поширення принципово нових видів техніки й технології; прогресивні міжгалузеві структурні зміни; реалізацію довгострокових науково-технічних програм із тривалими строками окупності витрат; фінансування фундаментальних

²²⁷ Господарський кодекс України : затв. Законом України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.

²²⁸ Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.

досліджень для здійснення якісних змін у стані продуктивних сил; розробку і впровадження нової, ресурсозберігаючої технології, призначеної для поліпшення соціального і екологічного становища²²⁹.

Аналіз наведених дефініцій свідчить про віднесення законодавцем до ознак інноваційної діяльності такі суттєві характеристики:

- спрямована на використання й комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок у виробництво і соціальну сферу;
- здійснюється на основі реалізації інвестицій;
- має довгостроковий характер (з тривалими строками окупності витрат).

Діяльність зі створення інноваційних продуктів, упроваджуваних надалі як інновацій, починається, як уже зазначалося, з наукових досліджень та розробок. Інноваційна діяльність спрямована на трансформацію ідей (звичайно – результатів досліджень та розробок) у новий або вдосконалений продукт, запроваджений на ринок, у новий або вдосконалений технологічний процес, новий підхід до соціальних послуг²³⁰.

Але далеко не всі результати наукової діяльності приводять до появи інновацій – лише частина з них стає об'єктом подальших робіт із доведення їх до впровадження. Вибір наукових розробок для використання їх у практичній площині зумовлений потребами суб'єктів господарювання та населення країни, а тому діяльність із реалізації результатів інтелектуальної діяльності спрямована саме на їх використання та комерціалізацію в різних сферах із метою задоволення наявного попиту. Тому об'єктами інноваційної діяльності є результати інтелектуальної діяльності, які доводяться до стану інноваційних продуктів, а останні безпосередньо впроваджуються як інновації у виробництво та соціальну сферу.

Для реалізації результатів наукових досліджень необхідним є проведення різного роду технічних, конструкторських, інженерних, випробувальних та інших робіт, які виявляють практичну можливість

²²⁹ Про інвестиційну діяльність : Закон УСРСР від 19.09.1991 р. № 1560-ХІІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 646.

²³⁰ Коробова А. П. О понятии и природе правовой политики / А. П. Коробова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 1. – С. 27–33.

упровадження розробок у виробництво чи іншу сферу. Такі підготовчі етапи до впровадження, а також власне впровадження інноваційних продуктів потребують інвестування коштів. Відсутність фінансування фактично унеможлиблює виконання інноваційного проекту, а тому реалізація інвестицій визнається необхідною умовою здійснення інноваційної діяльності.

Інвестування в нематеріальні об'єкти може здійснюватися не лише власними коштами, але й залученими. В останньому випадку до реалізації інноваційного проекту залучаються суб'єкти інноваційної інфраструктури, які виступають зовнішніми інвесторами. Але в будь-якому разі суб'єкти господарювання, які організують та впроваджують результати інтелектуальної діяльності, здійснюють із цією метою реалізацію інвестицій. Таким чином, *інвестування, з одного боку, становить необхідну умову інноваційної діяльності, а з другого, – є її невід'ємною складовою. Це також означає, що до предмета інноваційної діяльності крім упровадження, використання та комерціалізації результатів наукових досліджень і розробок у виробництво і соціальну сферу входить також інвестування у відповідні нематеріальні активи.*

Більшість учених, які досліджують проблеми здійснення інноваційної діяльності, вказують на її підвищено ризиковий та підприємницький характер. Підвищена ризиковість діяльності з упровадження нових наукових розробок у виробництво чи інші сфери суспільного життя пов'язана з непередбачуваністю можливих її результатів: часто досить складно напевно визначити необхідний обсяг робіт, час та витрати, необхідні для реалізації інноваційного проекту, складнощі, в тому числі технічного характеру, які можуть виникнути при безпосередньому впровадженні інноваційного продукту та випуску інноваційної продукції, а також припустити час окупності понесених витрат.

Розповсюдженою є думка, що кінцевою метою впровадження нових розробок є отримання прибутку від реалізації інновацій, від використання

інновації у виробництві. Однак, як зазначають представники економічної науки, строк окупності витрат на реалізацію інноваційних проектів та отримання стабільного прибутку становить у середньому від 3 до 6 років залежно від сфери чи галузі, в якій інновації запроваджуються; в інформаційній сфері цей строк скорочується – до 1-2 років. Тому деякі науковці не схильні вважати інноваційну діяльність прибутковою. Зокрема, М. М. Кошунов зауважує, що інноваційна діяльність містить лише елементи підприємництва, оскільки в процесі НДДКР та впровадження нової оригінальної продукції (елементи передінвестиційної фази) відсутній основний критерій підприємницької діяльності – комерційний успіх, який визначається якістю нової продукції (товарів, робіт, послуг). Крім того, автор вважає, що на перших етапах інноваційної діяльності відсутня можливість отримання прибутку, тобто вона, як правило, неприбуткова²³¹.

М. В. Волинкіна визначає характер інноваційної діяльності – підприємницька чи ні – залежно від суб'єктного складу її учасників. Авторка зазначає, що «абсолютна їх більшість <...>, – це комерційні юридичні особи та громадяни-підприємці <...>. Однак у складі учасників наявні й некомерційні юридичні особи, для яких підприємницька діяльність не є основною»²³².

Крім того, відповідно до положень ст. 325 ГКЦ та ст. 3 ЗУ «Про інвестиційну діяльність» упровадження досягнень науково-технічного прогресу може відбуватися не лише у виробництві, а й у соціальній сфері. Здійснення інноваційної діяльності в соціальній сфері, безумовно, буде мати соціальний ефект, який може полягати в покращенні обслуговування населення, наданні йому нових послуг, у підтриманні чи збереженні стану навколишнього середовища, підвищенні екологічності продукції та ін. Більше того, реалізація інновацій навіть у виробничій сфері також створює соціальний (точніше – соціально-економічний) ефект, який, щоправда,

²³¹ Попович З. Экономический рост и перспективы инновационного развития / З. Попович // Экономика Украины. – 2004. – № 12. – С. 41–47.

²³² Волинкіна М. В. Инновационное законодательство России / М. В. Волинкіна. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 85–86.

є супровідним результатом інноваційної діяльності, а не має характеру основної мети під час її здійснення. Наприклад, упровадження нових технологій чи застосування нового обладнання з метою зменшення витрат і випуску нової чи удосконаленої продукції часто супроводжується не тільки підвищенням технологічного рівня виробництва в цілому, а й зниженням його матеріало- та енергоємності, покращенням ергономічних характеристик товару.

Упровадження наукових досягнень у виробництво має ще один вагомий наслідок, зумовлений виключною природою прав на результати інтелектуальної діяльності, – це отримання конкурентних переваг перед іншими суб'єктами господарювання на відповідному сегменті ринку. Підвищення якості, ергономічності продукції, зниження виробничих витрат завдяки покращенню технологічних характеристик виробничого процесу, випуск принципово нового товару чи надання нових послуг виступають факторами зростання конкурентоспроможності як самих суб'єктів господарювання, так і їх продукції. Тому одним із результатів здійснення інноваційної діяльності слід визнати також підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та продукції, що ними випускається на базі реалізації інновацій.

Таким чином, *до основних ознак інноваційної діяльності, вважаємо, слід віднести такі:*

- 1) основним предметом є впровадження, використання та комерціалізація результатів наукових досліджень і розробок у виробництво й соціальну сферу;
- 2) об'єктом виступають нематеріальні блага – результати інтелектуальної діяльності (результати наукових досліджень і розробок), які доводяться до стану інноваційного продукту та впроваджуються як інновації;
- 3) має довгостроковий характер;
- 4) властивий високий ступінь непередбачуваності наслідків та результатів, що дозволяє говорити про її ризиковий характер;

5) припускає фінансування робіт для реалізації інноваційного проекту щодо впровадження та використання результатів наукових досліджень і розробок, тобто супроводжується інвестуванням коштів у нематеріальні об'єкти, що фактично становить інший елемент предмета інноваційної діяльності;

6) викликає позитивні соціально-економічні зрушення;

7) одним із результатів її здійснення є підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та продукції, що ними випускається на базі реалізації інновацій.

Названі ознаки інноваційної діяльності дають підстави для уточнення визначення інноваційної діяльності. Зокрема, аналізуючи інноваційну діяльність в широкому розумінні, виявляємо певні невідповідності між її визначенням та ознаками інноваційної діяльності. Її предметом є не лише діяльність з упровадження, використання та комерціалізації результатів наукових досліджень і розробок, а й власне наукова діяльність, спрямована на отримання нових знань. При здійсненні наукової та наукової-дослідної діяльності також припускається інвестування в нематеріальні об'єкти, однак основними цінностями, які інвестуються при цьому, є знання, навички, виробничий досвід, на відміну від інвестування на етапі впровадження розробок, за якого не менш, а часто й навіть більш важливе значення мають кошти, які вкладаються з метою реалізації інновацій. Як уже зазначалося, здійснення інноваційної діяльності не лише зумовлюється певними потребами суб'єктів господарювання в отриманні прибутку, а й викликає важливі соціально-економічні наслідки для країни в цілому. Проведення наукових досліджень та розробок має важливий для держави соціальний ефект у науковій сфері, але безпосередньо не впливає на її економічну сферу, не пов'язане з прямими позитивними результатами для діяльності суб'єктів господарювання. Крім того, навіть отримані результати наукової діяльності не впливають напряму на рівень конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, а лише створюють умови для цього в майбутньому. Тому

вважаємо, що з правових позицій доцільно говорити про відокремлений, але взаємопов'язаний і навіть взаємозумовлений характер наукової та інноваційної діяльності, а також про доцільність обрання на законодавчому рівні вузького підходу до визначення інноваційної діяльності.

Таким чином, пропонуємо внести зміни до законодавчого визначення поняття «інноваційна діяльність» та закріпити його в такому формулюванні: *інноваційна діяльність як об'єкт правового регулювання може бути визначена як діяльність зі створення на підставі об'єктів інтелектуальної власності інноваційних продуктів, готових до безпосереднього впровадження (використання) в умовах конкретного виробництва чи господарської діяльності, їх комерціалізації та впровадження (використання) як інновацій у виробництві та соціальній сфері, що здійснюється на основі реалізації інвестицій, з отриманням нової або суттєво вдосконаленої продукції, виконанням інноваційних робіт, наданням інноваційних послуг, а також підвищенням техніко-технологічних показників відповідної господарської діяльності та виробничого процесу.*

Визначення інноваційної діяльності з правових позицій дозволяє глибше проаналізувати інноваційні відносини.

Інноваційні відносини являють собою досить розгалужений комплекс – вони складаються протягом здійснення інноваційного циклу: з моменту вжиття заходів для доведення об'єкта інтелектуальної власності до стану інноваційного продукту до успішного впровадження останнього як інновації та отримання інноваційної продукції. Іншими словами, *інноваційними є відносини, які виникають у процесі організації та здійснення інноваційної діяльності.*

Такий масштабний та різноплановий період їх існування вимагає від суб'єктів господарювання досить різноманітної поведінки для досягнення кінцевої мети від реалізації інновацій, яка не вкладається в рамки певного різновиду відносин. Причому в інноваційних правовідносинах, як уже зазначалося, тісно переплітаються як цивільно-, так і господарсько-правові

елементи, без системного поєднання яких узагалі стає неможливою інноваційна діяльність. Іншими словами, інноваційні правовідносини не можна представити як відносини одного виду: вони охоплюють низку інших, простих, мають складний зміст та багатоманітний суб'єктний склад. Серед таких простих відносин, що складаються та входять до складу інноваційних правовідносин, слід назвати відносини щодо виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, відносини щодо виконання патентно-ліцензійних, конструкторських, технологічних, інженерних, проектних та інших робіт.

Відносини, що виникають із моменту вжиття заходів для забезпечення впровадження нової розробки до її фактичної реалізації, використання в діяльності суб'єкта господарювання, мають не разовий, відокремлений характер, а поєднані спільною метою з ефективного та вдалого впровадження нової розробки як інновації. Вони не зводяться до простого поєднання одиничних відносин, а взаємопов'язані, взаємозумовлені та взаємопідпорядковані єдиній меті успішної реалізації інновацій. Хоча одиничні відносини, що входять до складу інноваційних правовідносин, мають власні конкретні завдання залежно від етапу інноваційного циклу, поодиноці вони не здатні виконати зазначеної загальної функції, а фактично є звичайними цивільно-правовими або господарсько-правовими відносинами.

Випадки реалізації інноваційних правовідносин у повному обсязі силами лише одного суб'єкта господарювання зустрічаються дуже рідко, таке можливо лише для досить великих підприємств, які здатні власними силами здійснити як повну розробку інноваційного продукту, так і його впровадження у виробництво з виготовленням інноваційної або інноваційноємної продукції, а також приділяти увагу поширенню та комерціалізації інноваційного продукту. Найчастіше єдиний з економічної точки зору інноваційний процес, так би мовити, «розпорошується» між різними суб'єктами господарювання, потребує звернення до послуг інших суб'єктів господарювання, які спеціалізуються на певному виді діяльності. У результаті протягом реалізації інноваційного циклу виникає цілий комплекс

різних за характером відносин. Навіть коли інноваційний цикл здійснюється власними силами одного суб'єкта господарювання аналогічні за змістом відносини також складаються, але набувають характеру внутрішньоорганізаційних.

Для виникнення інноваційних відносин необхідним є досягнення певного рівня розвитку іншими, так би мовити, попередніми, «передінноваційними» відносинами, пов'язаними з проведенням наукових досліджень і розробок та отриманням їх результатів. Останні мають набути оформлення як об'єкти інтелектуальної власності, а права на них повинні користуватися державним захистом. Саме отримання правової охорони результатів інтелектуальної діяльності як об'єктів права інтелектуальної власності є, на наш погляд, першим з юридичних фактів, потрібних для виникнення інноваційних правовідносин. Крім нього, необхідно також вжити певних заходів для доведення такого результату інтелектуальної діяльності до стану, придатного для впровадження у виробництво як інновації. Зокрема, це дії зі створення на основі об'єкта інтелектуальної власності інноваційного продукту, в тому числі з укладанням потрібних для цього правочинів. Лише взяті разом зазначені юридичні факти створюють, на наш погляд, підстави для виникнення інноваційних відносин, тобто наявність належним чином оформленого об'єкта інтелектуальної власності та фактичне вчинення дій для його впровадження як інновації.

Протягом усього періоду реалізації інноваційного циклу відносини, що при цьому складаються, безумовно, не знаходяться в статичному стані – відбувається їх розвиток із певними змінами, трансформаціями, які можуть бути як кількісного, так і якісного характеру. Зокрема, кількісні зміни наявні при розширенні переліку послуг, які суб'єкт господарювання отримує від певної особи на виконання інноваційного проекту, або при перегляді умов інвестиційної угоди щодо суми, часу, інших умов його фінансування. У такому разі відбуваються певні зміни в рамках попередньо досягнутих домовленостей або укладених правочинів без серйозних, суттєвих

трансформацій їх умов. Але нерідко виникає необхідність отримання нових послуг, що потребує розширення кола учасників інноваційного циклу або звернення до інших суб'єктів господарювання (суб'єктів інноваційної інфраструктури). Такі зміни вже викликають розширення або заміну суб'єктів інноваційних правовідносин, а іноді й об'єкта, а тому їх слід визнати такими, що мають якісний характер.

Особливе значення має питання про припинення інноваційних правовідносин. Річ у тому, що насамперед воно знаходиться в площині державних інтересів – залежно від того, що ставиться за мету при визначенні засобів та механізму правового регулювання інноваційних процесів у країні, має визнаватися і їх очікуваний кінцевий результат, що свідчить про завершення інноваційних відносин. Наприклад, за умов визнання інноваційного шляху розвитку за пріоритетний напрям державної політики та надання йому значення системотвірного фактора ефективної соціально-економічної системи країни вважаємо, що *закінчення інноваційних правовідносин має встановлюватися за фактом успішного впровадження інноваційних продуктів як інновацій*.

Слід зазначити, що припинення інноваційних відносин у реальному вимірі фактично не відбувається, на відміну від їх існування в правовій площині. Після досягнення поставленої мети з упровадження інновації та випуску інноваційної (інноваційноємної) продукції та/або настання змін у структурі чи якості виробничого процесу інноваційні відносини не зникають, а трансформуються в інші, звичайні для відповідного суб'єкта господарсько-правові відносини. «Після першого впровадження у виробництво нововведення продовжує вдосконалюватися, ставати більш ефективним, з'являються нові споживчі якості, знаходить нові галузі застосування (останній процес називається дифузією технологій)»²³³. Іншими словами,

²³³ Коробова А. П. О понятии и природе правовой политики / А. П. Коробова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 1. – С. 27–33.

інноваційні відносини не зникають узагалі, а змінюється їх юридична якість, а тому й кваліфікація.

Таким чином, *інноваційні правовідносини як урегульовані нормами права суспільні відносини, пов'язані зі створенням, комерціалізацією інноваційних продуктів та їх реалізацією як інновацій, мають комплексний характер, об'єднуючи низку простих, однорідних відносин, які складаються протягом здійснення інноваційного циклу. Отже, вони виникають у процесі організації та здійснення інноваційної діяльності й закінчуються успішним упровадженням інноваційних продуктів як інновацій. Вважаємо, що така особливість інноваційних правовідносин пов'язана з функціональним характером самих інновацій, реалізація яких не може відбутися в межах будь-яких разових операцій, а потребує здійснення цілеспрямованої комплексної діяльності із забезпечення їх упровадження.*